

**Да 140-гогдзя з дня нараджэння
М. С. ГРУШЭЎСКАГА**

Пасольства Украіны ў Рэспубліцы Беларусь
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Мінскае грамадскае аб'яднанне ўкраінцаў «Заповіт»
Таварыства дружбы «Беларусь – Украіна»
Чарнігаўскі цэнтр перападрыхтоўкі і павышэння кваліфікацыі
работнікаў органаў дзяржаўнай улады, органаў мясцовага
самакіравання, дзяржаўных прадпрыемстваў,
устаноў і арганізацый

НАВУКОВА-ГІСТАРЫЧНЫЯ

ЧЫТАННІ

да 140-годдзя з дня нараджэння

М.С. ГРУШЭЎСКАГА

22 снежня 2006 г.

Ніжин
«Видавництво «Аспект-Поліграф»
2007

Посольство України в Республіці Білорусь
Білоруський державний університет
Мінське громадське об'єднання українців «Заповіт»
Товариство Дружби «Білорусь – Україна»
Чернігівський Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади,
органів місцевого самоврядування, державних підприємств,
установ та організацій

НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ЧИТАННЯ

присвячені 140-річчю з дня народження
М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

22 грудня 2006 р.

Ніжин
«Видавництво «Аспект-Поліграф»
2007

УДК 94(477)«1819»(092+929)
ББК 63.3(4Укр)47+63.3(4Укр)6–8
НЗ4

*Рекомендовано до друку кафедрою історії Росії історичного
факультету Білоруського державного університету,
протокол № 2 від 7 вересня 2007 р.*

*Затверджено до видання навчально-методичною радою Чернігівського
центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів
державної влади, органів місцевого самоврядування, державних
підприємств, установ і організацій, протокол № 4 від 17 жовтня 2007 р.*

Рецензенти:

Руслан Пиріг — завідувач відділом історії Української революції Інституту
України НАН України, доктор історичних наук, професор;

Олександр Кохановський — завідувач кафедри історії Білорусії нового та
новітнього часу Білоруського державного університету, кандидат історичних наук,
доцент.

НЗ4 Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження
М.С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.) / Білоруський державний
університет; За заг. ред. О.А. Яновського, В.М. Бойка. — Ніжин: ТОВ «Видавництво
«Аспект-Поліграф», 2007. — 156 с.
ISBN 978-966-340-260-4

Матеріали науково-історичних читань присвячені вивченню наукової та громадської
спадщини видатного українського політика, державника, науковця М.С. Грушевського,
інтерпретації його поглядів на сучасні суспільно-політичні події, зв'язків з Білоруссю в
контексті впливу на формування українсько-білоруських відносин.

Розраховано на істориків, політологів, дипломатів, а також студентів вищих навчальних
закладів, хто вивчає проблеми політології, державотворення, міжнародних відносин.

УДК 94(477)«1819»(092+929)

ББК 63.3(4Укр)47+63.3(4Укр)6–8

- © Посольство України в Республіці Білорусь, 2007
- © Білоруський державний університет, 2007
- © Мінське громадське об'єднання українців «Заповіт», 2007
- © Товариство дружки «Білорусь – Україна», 2007
- © Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади органів місцевого самоврядування державних підприємств, установ та організацій, 2007

ISBN 978-966-340-260-4

ЗМІСТ

Привітання.....	6
<i>Вдовенко С.М.</i> М.С.Грушевський – вплив спадщини на українське державотворення.....	7 – 12
<i>Яноўскі А.А.</i> М.С. Грушэўскі і БДУ, ці аб некаторых аспектах кантактаў паміж беларускімі і ўкраінскімі навукоўцамі ў 20-я гг.....	12 – 19
<i>Никоненко Д.Н.</i> Академик Михаил Грушевский и Чернигово-Сиверщина: обрученные историей.....	20 – 27
<i>Бойко В.М.</i> Сучасна українська історіографія про Михайла Грушевського – політика.....	27 – 36
<i>Самойленко О.Г.</i> Ніжинські кореспонденти видатного українського вченого (до проблеми наукових та особистих зв'язків М. Грушевського з вченими Ніжинського інституту народної освіти у 20-х — на поч. 30-х рр. XX ст.).....	37 – 44
<i>Калюжна Г.Ю.</i> Діяльність Мінського міського громадського об'єднання українців «Заповіт» по збереженню та відродженню історичного минулого.....	45 – 50
<i>Луговцова С.Л.</i> Взгляды М.С. Грушевского на некоторые вопросы белорусской истории.....	50 – 58
<i>Казакoў Л.Ю.</i> М.С. Грушэўскі як даследчык аграрнай гісторы Вялікага князтва Літоўскага другой паловы XVI — пачатку XVII ст.....	59 – 66
<i>Кажнович В.А.</i> М.С. Грушэўскі аб гісторыі Берасцейшчыны.....	66 – 71
<i>Бригадина О.В.</i> Роль М.С. Грушевского в национально-культурном возрождении Украины на рубеже XIX — XX вв.....	71 – 77
<i>Блашков Ю.А.</i> М.С. Грушевский и реалии правительственной весны – осени 1904 г. в России.....	78 – 84
<i>Литвиновська Ю.І.</i> Михайло Грушевський і українське питання під час першої російської революції.....	84 – 93
<i>Кукса А.Н.</i> М.С. Грушевский — общественно-политический деятель и инициатор белорусско-украинского сближения (апрель 1917 — май 1918 гг.).....	93 – 99
<i>Орфинская Л.В.</i> Пенитенциарные учреждения в Украине в годы первой мировой войны.....	99 – 117
<i>Темущев С.Н.</i> Взгляды М.С. Грушевского на Норманнскую теорию.....	117 – 123
<i>Жарко С.Б., Сакович Е.Г.</i> М.С. Грушевский о монгольском нашествии на Русь в XIII в.....	124 – 127
<i>Меньковский В.И., Шабасова М.А.</i> Современная северо-американская украинистика.....	128 – 135
<i>Киштымов А.Л., Лебедева В.М.</i> М.В. Довнар-Запольский и М.С. Грушевский: сотрудничество в «Записках НТШ».....	135 – 150
Список учасників читань.....	151 – 152

ПРЫВІТАННЕ
рэктара Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта,
старшыні Таварыства дружбы «Беларусь — Украіна»,
прафесара Васіля Іванавіча СТРАЖАВА
удзельнікам навукова-гістарычных чытанняў

Вітаю Вас, шаноўныя сябры і калегі, з нагоды адкрыцця навукова-гістарычных чытанняў, прысвечаных 140-годдзю з дня нараджэння выдатнага украінскага гісторыка Міхаіла Сяргеевіча Грушэўскага.

Міхаіл Сяргеевіч велічная асоба навукі, выдавец, асоба высакароднага грамадзянскага і чалавечага абавязка, выбітны палітычны дзеяч. Ён пакінуў, без перабольшвання, яскравы след у гісторыі. Яго вялікая навуковая спадчына («Гісторыя Украіны-Русі», «Кіеўская Русь», «Артыкулы па славяназнаўству», шматтомная серыя з яго ўдзелам «Крыніцы па гісторыі Украіны-Русі» і інш.) і цяпер вызывае дыскусіі, спрэчкі, але трывала ўведзена ў гістарыяграфічны арсенал.

Міхаіл Сяргеевіч Грушэўскі — асветнік і велічная постаць украінскага народу. Нямала старонак прысвяціў ён і гісторыі беларускіх земляў. Родам з Холму, зямлі, дзе здаўна перасякаюцца беларускія і ўкраінскія лёсы, ён, без сумніву, не мог пакінуць па-за ўвагай наша агульнае гістарычнае мінулае. Таму сёння тут, на беларускай зямлі, нам вельмі прыемна прыняць нашых украінскіх калег. Адзінства ў мінулым, што трывала паядноўвае сэрцы нашых народаў, цеснае гістарычнае супрацоўніцтва беларускага і украінскага народаў — давалі і даюць свой пераканаўчы плён.

Міхаіл Сяргеевіч у свой час вельмі шмат зрабіў разам з беларускімі гісторыкамі і грамадскімі дзеячамі, меўшымі няпасрэднае дачыненне да БДУ ў 20-я гг. (Уладзімірам Іванавічам Пічэтай, Мітрафанам Віктаравічам Доўнар-Запольскім, Усеваладам Макаравічам Ігнатоўскім і іншымі) для вывучэння гісторыі Беларусі і Украіны. Таму вельмі сімвалічна, што тут, у сценах менавіта гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, мы сёння праводзім гэтыя юбілейныя навуковыя чытанні.

З вялікім задавальненнем маю гонар адчыніць нашыя чытанні. Не сумняваюся, што той каменьчык у падмурак украінска-беларускага навуковага супрацоўніцтва, што будзе закладзены зараз, паслужыць высакароднай справе ўмацавання сяброўства нашых народаў, пасціжэння іх гістарычнай спадчыны.

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ — ВПЛИВ СПАДЩИНИ НА УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Шановні учасники наукових читань!

Дозвольте привітати Вас з цією значною подією у традиційно плідній співпраці білоруських і українських науковців.

Сьогодні науковими читаннями в Білоруському Державному Університеті ми відкриваємо чергову сторінку системного спільного вивчення впливу історичної спадщини на відносини українського і білоруського народів.

Тема читань актуальна, оскільки очевидно, що в період життя і діяльності нашого відомого земляка М.С. Грушевського також формувалася політика відносин між українською і білоруською державами, яка впливає на сьогоднішній день і потребує дослідження.

Сьогодні, навіть на основі лише емпіричного матеріалу, можна побачити тенденції до зміни поглядів на роль М.С. Грушевського в українській і світовій історії.

По-перше: В останні роки постать М.С. Грушевського як ученого, політичного і державного діяча виходить із тіні інших національних особистостей і викликає великий інтерес в Україні і за кордоном. Наразі, за внеском у національний розвиток України його порівнюють з Тарасом Шевченком.

По-друге: Увага до діяльності й творчості нашого видатного земляка у зв'язку з проблемами формування нових незалежних держав особливо зростає на пострадянському просторі. На Заході, в українській діаспорі, інтерес до його творчості був присутній завжди.

По-третє: В українському суспільстві формується розуміння того, що без вивчення творів М.С. Грушевського, без включення їх у загальнонауковий обіг, у процес осмислення знання про формування української нації будуть неповними та недостатніми для об'єктивної оцінки національного розвитку.

У зв'язку з цим варто підкреслити, що перу М.С. Грушевського належить понад 2 тисячі праць у різних галузях науки з широкого спектра української проблематики.

Водночас, видатною є роль М.С. Грушевського не лише як дослідника історії українського народу, українського державотворення, а і як реального практичного науковця, державного діяча. Він очолював університетську кафедру, відділ НАН України, наукове товариство імені Т.Шевченка, заснував науковий журнал «Літературно-публіцистичний вісник», стояв біля витоків створення Інституту історії НАН України, Українського соціологічного інституту.

З березня 1917 по квітень 1918 р. був першим Головою українського парламенту — Центральної Ради, фактично першим президентом України.

За обставин, які склалися в Україні у 20-их рр. минулого століття, значний період життя перебував в еміграції.

Водночас, прийняв непросте для себе і своїх сподвижників рішення про повернення в Україну, доцільність якого і сьогодні викликає дискусію.

Після повернення на Батьківщину за непростих часів і неоднозначного ставлення до себе М.С. Грушевський доклав багато зусиль до вивчення історії українського народу.

Варто відзначити, що в Україні широкий загал лише в останнє десятиріччя відкриває для себе М.С. Грушевського. Здійснюється широкоформатний і широкомасштабний проект з видання 50 томів творів, у яких зібрані всі відомі праці М.С. Грушевського щодо теорії і практики українського державотворення, українського історичного процесу, українського національного відродження.

Найбільш цінним у працях Грушевського є єдність аналізу українських політичних, державницьких, міжнародних, гуманітарних, національних проблем.

Насамперед, важливим для сьогодення є формулювання понять і дефініцій щодо:

1. Української національної ідеї
2. Ідеї єдності українських земель в демократичній державі
3. Ідеї рівності українського народу з усіма цивілізованими народами світу
4. Державного устрою і шляхів розбудови української держави
5. Міжнародної складової українського державотворення

М.С. Грушевський висловлювався за ідею духовної модернізації українського суспільства, перетворення його в єдину націю. Він наголошував на перевагах мирного еволюційного шляху розвитку українського суспільства [1].

Виходячи з основного контексту наукових поглядів М.С. Грушевського можна вважати, що найактуальнішими для сьогодення є його погляди щодо української національної ідеї.

Варто підкреслити, що означенням української національної ідеї українська наука займається постійно. На її визначення справляли вплив теорії щодо націй із самостійною і несамостійною національною історією. До несамостійних націй намагалися відносити і українців.

Мали місце погляди, що поняття української національної ідеї взагалі не існує або його неможливо визначити.

З творів М.С. Грушевського можна зробити висновок про історичну послідовність, тяглість і наступність формування в українського народу національної ідеї з часів Київської Русі, литовсько-польської держави, козацтва. В «Історії України-Руси» він зазначав, що українська ідея формувалася як окрема етнічна самосвідомість, викристалізовувалася як власне українська національна ідея [2]. Він наголошував на об'єктивній закономірності формування української національної ідеї. Зокрема, писав: «Українство прогресивне, демократичне, соціальне українство, що виражає стремління свідомої частини українського суспільства, це не теорема довільно вимишлена якоюсь кучкою людей, а органічний наслідок історичного процесу, логічний висновок з історичних умов українського життя та фактів його сучасних відносин».

Ці висновки важливі тому, що з огляду на багатомірність проблеми врахування етнічних, політичних, соціально-економічних, духовних, мовно-культурних, ментальних, історичних умов буття нації, мали місце й інші погляди.

Зокрема, І. Лисяк-Рудницький вбачав відсутність прямої історичної лінії у здобутках та традиціях, вважав що у цьому трагедія української історії, причина хронічної політичної недозрілості українського суспільства [3]. Аналогічні погляди мали місце і у Костомарова [4].

Д. Дорошенко акцентував увагу на зовнішніх чинниках. У книзі «Нариси історії України» він пише: «українська історична традиція

подала руку новим ідеям, які приходили до нас із заходу, ідеям народності, ідеям політичної свободи, соціальної рівності і справедливості. Властиво в цих ідейних впливах, в їх прищепленні та акомодатії на українському ґрунті шукати зародок духовних течій, що хвиля за хвилею постають на Україні з кінця 18 ст. й заповнюють собою зміст українського культурно-національного розвитку аж по нинішній день» [5].

Як виявилось сьогодні, у теоретичному діалозі істина була на стороні М.С. Грушевського.

Аналізуючи спадщину М.С. Грушевського можна дійти висновку, що розбудова незалежної держави успішною може бути за умови консолідації суспільства навколо ідеї, яка б об'єднувала все населення країни, була б найбільш сприйнятною, життєдайною, зрозумілою, близькою для кожного члена суспільства, незалежно від поглядів, статусу, місця проживання, віку тощо. Вона має узагальнювати попередні знання, базуватися на них і бути суспільно прогресивною [6].

Важливими є розроблені М.С. Грушевським поняття про національне, визначення його як наукової категорії, яке верифіковано сучасним розвитком Української держави.

Актуальні й сьогодні висновки М.С. Грушевського щодо соборності українських земель у розумінні їх об'єднання, неподільності.

Він порівнював Західну і Східну Україну з двома крилами птаха, які лише разом можуть піднести його на висоту.

Ця думка є застереженням від використання в політичних цілях мовної, релігійної, політичної відмінності у поглядах українців на Заході і Сході.

З огляду на історичні факти, на які опирається М.С. Грушевський, відстоюючи свої погляди, його висновки з подій 1917—1920 рр., українському суспільству важливо знаходити консенсус між усіма суб'єктами державотворення, долати протиріччя.

У засадах національної політики, розроблених М.С. Грушевським було передбачене подвійне забезпечення прав національних меншин. Поряд із забезпеченням українському народу незалежної держави, широкого самоуправління, передбачалося порозуміння місцевих національних і класових груп, входження представників національних

меншин до територіальних комітетів [2]. Дані положення використовуються сьогодні у діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Погляди М.С.Грушевського вплинули на формування сучасної концепції національної політики України, яка заснована на загальновизнаних нормах і принципах рівності усіх громадян, незалежно від національних, мовних, соціокультурних, релігійних орієнтацій.

Характерними є погляди щодо українського державотворення. Зокрема, у праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» (квітень, 1917 р.) М.С. Грушевський писав, що українці хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України у складі не централістичної держави, а федеративної республіки. Ця автономна держава має бути організована на демократичних засадах самоврядування і самостійно вершити у себе вдома справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію, суд [7].

Тобто таку автономію, яка б отримала основні атрибути і ознаки держави.

Сьогодні Україна у національному розвитку пішла далі — отримала незалежність, має всі державні атрибути, визнання в світі, завдяки і тому періоду її історії, одна із головних ролей в якому належить М.С. Грушевському.

Література

1. Сохань П., Гирич І., Тодійчук О. «Михайло Грушевський». — Львів: Світ, 2002. — С. 12—47, 256—258, 413—421.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1991. — Т.9. кн.2. — С. 1479, — Т.3. — С. 143—191.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т.— К.: Основи, 1994.— Т. 1. — С. 88.
4. Кирило-Мефодієвське товариство / Ред.кол Сохань П. та ін.; Упор. Франко О. та ін. — К.: Наук. думка, 1990. — Т.2. — С. 77.

5. Дорошенко Д. Нариси історії України. — К.: Глобус, 1999. — С. 5 — 6.
6. Вдовенко С.М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини. — Чернігів.: ЧДТУ, 2004. — 209 с.
7. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Знання, 1991. — С. 126.

Алег Яноўскі

**М. С. ГРУШЭЎСКІ І БДУ, ЦІ АБ НЕКАТОРЫХ АСПЕКТАХ
КАНТАКТАЎ ПАМІЖ БЕЛАРУСКІМІ І УКРАЇНСКІМІ
НАВУКОЎЦАМІ Ў 20-я ГГ.**

Да 1921 г. моладзь з Беларусі была вымушана з'язжаць у розных накірунках у пошуках магчымасці атрымаць вышэйшую адукацыю. Сваіх ВНУ, а тым больш класічнага ўніверсітэта на беларускай зямлі не было з часоў закрыцця Віленскага ўніверсітэта (1832 г.) і Горы-Горыцкага земляробчага інстытута (1864 г.). Адным з накірункаў на шляху беларусаў да ведаў вышэйшага кшталту былі ўніверсітэты Украіны. І пасля 1917 г. некаторы час гэтая звыклая традыцыя не парушалася. Праўда, беларуская інтэлігенцыя і прадстаўнікі розных палітычных плыняў, што вялі жорсткую барацьбу за ўладу ў канцы 1917—1918 г., не забываліся і аб неабходнасці стварэння ўніверсітэта, які б не толькі звярнуў на беларускую зямлю важнейшую цывілізацыйную сферу, але дазволіў інтэлектуальна падмацаваць перш за ўсё сацыяльную палітыку перамогшай групы. А вось на якія інтэлектуальныя сілы збіраліся абаперціся, на якія магчыма было разлічваць — аб гэтым ішлі спрэчкі і дыскусіі. Беларуская інтэлігенцыя толькі набывала нейкія больш-менш асэнсаваныя і ўспрымальныя грамадствам рысы, калі браць у разлік дзейнасць яе «нашаніўскай» групы. Ва ўніверсітэцкіх ж аудыторыі з яе прадстаўнікоў мала хто мог увайсці, каб прафесійна весці заняткі. У большасці сваёй разлічваць можна было толькі на тых, хто быў «рассеяны» на прасторах былой Расійскай імперыі (тыя ж расійскія медыкі ці школьныя настаўнікі,

уражэнцы беларускай зямлі), ці на ў прамым сэнсе расійскіх (рускіх, украінскіх і іншых нацыянальнасцей) навукоўцаў. Але і гэты шлях меў шмат перашкод. Адны апынуліся ў галечы, другія цалкам аддаліся палітыцы, трэція маральна былі спустошанымі: а ўсё гэта цягнула за сабой прафесійную дэградацыю. Напрыклад, вядомы знаўца старажытнарускіх летапісаў, акадэмік А.А. Шахматаў у 1917 г. пісаў юрысту А.Ф. Коні, што апынуўся як бы ў жыццёвым тупіку з-за сваёй псіхалагічнай спустошанасці. І, як не дзіўна, адным з фактараў яго цяжкага душэўнага стану было ўспрыняцце з «особым ужасом» «предательства украинцев во главе с Грушевским», дзеянні якога вучоны атаясамляў з сутнасцю ўсёй Украіны 1917 г., а развіццё там рэвалюцыйных падзей расцэньваў як «самый тяжелый удар по России» [1, с. 21.]. Зразумела, ён непакоіўся з-за перш за ўсё не проста «незалежнасці Украіны», але яе «незалежнасці ад Расіі». Крыху пазней (у 1926 г.) падобны падыход рускай інтэлігенцыі выказваў і філосаф Г.П. Фядотаў: маўляў, «Мы сами отдали Украину Грушевскому и подготовили самостийников» [2, с. 199.].

Але толькі на такія сілы, у першую чаргу вучоных розных палітычных поглядаў, а больш за ўсё палітычна збянтэжаных, і можна было разлічваць, распачынаючы ў такі час у Беларусі універсітэцкую справу. Да восені 1921 г. рэалізаваць універсітэцкія праекты розных палітычных сіл — Устаноўчага сходу, БНР, ЦВК ССРБ — не ўдавалася: ішла барацьба і за ўладу, і з інтэрвенцыяй. Між тым ужо на пачатак 1921 г. в Украіне, згодна справаздачы, падрыхтаванай народным камісарыятам асветы УССР, налічвалася 4 універсітэты (сярод іх два былі пазначаны як «украінскія»), а ўсяго 60 рознага ўзроўню ВНУ, дзе працавала дастаткова вялікая колькасць прафесараў і выкладчыкаў — 2,5 тыс. Гэта былі ўжо амаль савецкія навучальныя ўстановы, у якіх існавала дзяржаўная стыпенцыя, за якую ў адпаведнасці з пастановай ВУЦВК ад 2 верасня 1922 г. выпускнікам неабходна было адпрацоўваць па паўтара гады за кожны год атрымоўвання грошай пад час вучобы [3, с. 293—294, 311.].

На гэты час і ў Беларусі, у Мінску нарэшце адчыніў свае дзверы для першых больш за 1,5 тыс студэнтаў дзяржаўны універсітэт. І сістэма яго арганізацыі, сэнс яго дзейнасці адразу ж сталі набываць агульнасавецкія рысы. Ён набіраўся вопыту арганізацыі менавіта

універсітэцкай справы адначасова з успрыняццем яе новай савецкай сутнасці. Прыходзілася вучыцца ўсяму, хаця вялікай падтрымкай першых крокаў БДУ трэба лічыць тое, што яго распачалі дастаткова вопытныя прафесары і выкладчыкі, прайшоўшыя выдатны шлях творчай працы ва універсітэтах Расійскай імперыі і Заходняй Еўропы. Гэта было натуральным адлюстраваннем і таго факта, што амаль палова першых прафесараў БДУ былі ці выпускнікамі украінскіх універсітэтаў, ці да рэвалюцыі працавалі там, ці нарадзіліся на Украіне. [4, с. 64.]. Таму «украінскі вектар» у пошуках той ці іншай дапамогі для БДУ быў не менш важным, чым звароты да Масквы. Але, калі ў другім выпадку можна заўважыць прысутнасць афіцыйнасці, амаль што абавязковасці «зверкі» сваіх дзеянняў з устаноўкамі Цэнтра, то адносіны БДУ ці то наркамасветы БССР з украінскімі калегамі былі больш шчырымі і непасрэднымі. Напрыклад, зусім натуральным быў зварот вясной 1925 г. беларускіх чыноўнікаў ад адукацыі да калег з Украіны з просьбай выслать узоры праграм і метадычных распрацовак па ліквідацыі непісьменнасці, а таксама ўзор статута Украінскага таварыства «Прэч непісьменнасць», інструкцыі ячэйкам гэтага Таварыства. Складана гаварыць, што падштурхнула беларусаў на гэты крок: ці то лягота самім скласці гэтыя дакументы, ці жаданне абыйсці «вострыя» вуглы і пазбавіцца памылак суседзяў. Але літаральна праз колькі дзён наркамат асветы Украіны прыняў рашэнне выслать запрошаныя паперы [3, с.321.].

Дзесці ў гэты час, як можна меркаваць па некаторых апасрэдаваных звестках, у дзейнасці БДУ можна адзначыць прысутнасць постаці Міхаіла Сяргеевіча Грушэўскага. Канешне, не яго фізічная прысутнасць у Беларусі, а актыўная праца на радзіме пасля звароту ў 1924 г. з эміграцыі знайшла водгук калег-гісторыкаў з БДУ. Яго вопыт і настойлівасць пры наладжванні сістэмнай распрацоўкі нацыянальнай украінскай гісторыі і карпатлівым вывучэнні рэгіянальнай гісторыі Украіны, аб чым сведчыць стварэнне ім навукова-даследчай кафедры гісторыі Украіны і камісіі параённага даследавання гісторыі Украіны [5, с. 107.], былі вельмі запатрабаваныя ў Беларусі, дзе адпаведныя намаганні прадпрымалі У.І. Пічэта, М.В. Доўнар-Запольскі, А.А. Смоліч і іншыя супрацоўнікі БДУ. Зразумела, што на той кароткі час не так востра ўспрымаліся, асабліва ў Беларусі, якая

нарэшце распачала, як і Украіна, складаны этап сваёй нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, тэзы Грушэўскага аб «украінска-рускай народнасці» ці аб першынстве нацыянальных ідэй перад класавымі. Больш за тое, актыўны ўдзел калектыву БДУ ў правядзенне беларусізацыі патрабаваў звароту да напрацовак украінскіх калег, і ў першую чаргу Грушэўскага, у вобласці нацыянальнай гісторыі.

Тут неабходна нагадаць, што першы рэктар БДУ Уладзімір Іванавіч Пічэта нарадзіўся ў Палтаве (1879) і сваёй роднай мовай лічыў украінскую, хаця яго бацька-святар па паходжанню быў герцагавінцам, але маці — украінкай-палтаўчанкай. Ён скончыў Палтаўскую гімназію, а на пачатку новага стагоддзя — гісторыка-філалагічны факультэт Маскоўскага універсітэта. Працаваў у родных мясцінах — выкладаў гісторыю ў настаўніцкай семінары мястэчка Корысташэва Кіеўскай губерні, а затым у камерцыйным вучылішчы і жаночай гімназіі Екацярынаслаўя. Гісторык дасканала авалодаў ангельскай, французскай, нямецкай, італьянскай, сербскай, чэшскай, польскай, беларускай, балгарскай і, зразумела, украінскай і рускай мовамі [6, с. 3.]. І ў міжрэвалюцыйны час яму прыйшлося звяртацца на радзіму, каб пракарміць сям'ю сваёй выкладчыцкай працай: выкладаў на настўніцкіх курсах у Сімферопалі. Ужо пасля перамогі бальшавікоў ён як вядомы знаўца архіўных крыніц з 1918 г. па 1922 г. працаваў інспектарам і загадчыкам аддзела Цэнтрархіва і таму быў запрошаны ў якасці эксперта ў расійска-украінскую «змешаную камісію па рэалізацыі Рыжскага мірнага дагавора». Уладзімір Іванавіч акцэнтаваў ўвагу на тым, што амаль першым пачаў чытаць курс гісторыі Украіны, у якім абгрунтоўваў ідэю яе аўтаноміі і нацыянальна-культурнага самавызначэння. Дзякуючы намаганням рэктара, ў 20-я гг. ў вучэбных планах падрыхтоўкі гісторыкаў, юрыстаў, філолагаў, эканамістаў вывучэнню украінскай гісторыі, гісторыі права, культуры, этнаграфіі Украіны было адведзена значнае месца.

Цікавая акалічнасць: у сваёй аўтабіяграфіі гісторык-рэктар у 1926 г. прывёў вялікі спіс вынікаў навуковай дзейнасці на працягу 25 гадоў і зрабіў гэта з уласцівай яму пунктуальнасцю вучонага. Усяго ён пазначыў некалькі груп навуковых прац — ад літары А да літары К, пад якімі сістэматызаваў накірункі сваіх доследаў. На першае месца, зразумела, былі пастаўлены працы па гісторыі «Літвы і Беларусі», а вось пад літарай Б, пачынаючы з нумара 45 і да нумара 56, Уладзімір Іванавіч зрабіў наступныя запісы:

- 45) «Неволя в творчестве Шевченко» (Украинская жизнь. 1911);
 46) «Городские наказания 1767 года» (Украинская жизнь. 1913); 47)

«Федор Салтыков о политике Москвы по отношению к Малороссии» (Украинская жизнь); 48) «Юрий Крижанич о положении Малороссии» (Труды Екатеринославской Архивной Комиссии); 49) «Москва и Украина» (Украинская жизнь. 1913); 50) «Архив Екатеринославского Земского Суда. 1918-25» (Труды Екатеринославской Архивной Комиссии); 51) «О винокуренных заводах в Екатеринославском уезде» (Вестник Екатеринославского Земства. №40); 52) «Новые работы польских историков по истории Украины» (Украинская жизнь); 53) «Письма князя Псковского к Бирону» (Украинская жизнь); 54) «Украинский вопрос в русской исторической литературе» (Журнал «Шлях». 1917); 55) «Галиция» (Энциклопедический словарь Граната); 56) «Князь Даниил Галицкий» (Энциклопедический словарь Граната) [6, с. 13.]. Акрамя таго многія іншыя яго навуковыя працы былі надрукаваны ў выданнях, якія выходзілі ў гарадах Украіны. Пад час жа святкавання 25-гадовага юбілея навукавай і педагагічнай дзейнасці Уладзіміра Іванавіча ў спісе яго апошніх (на 1926 г.) прац была пазначана работа «Беларуска-Украінскае Адраджэнне ў XVI стагоддзі» [6, с. 24.].

У сувязі з юбілеем рэктара БДУ крыніцы зноў нагадваюць імя Грушэўскага. Сярод мноства віншаванняў, якія прыйшлі на адрас Уладзіміра Іванавіча, была і тэлеграма ад 27 кастрычніка 1926 г. з Кіева ад членаў гістарычнай секцыі Украінскай акадэміі навук. Пад шчырымі віншавальнымі словамі стаялі подпісы братоў-гісторыкаў Міхаіла і Аляксандра Грушэўскіх, Гермайзе, Шчарбіны, Саўчанкі. Украінскія калегі жадалі свайму земляку і выдатнаму гісторыку і арганізатару Беларускага універсітэта далейшага плённага працягу яго «исторической работы» і доўгіх гадоў «такого же превосходного труда» [6, с. 44.].

Адзначым цікавую акалічнасць — крыху раней, 1 кастрычніка 1926 г., Пічэта на ўрадавым узроўні быў камандзіраваны для ўдзелу 3 кастрычніка ў Кіеве, у Украінскай акадэміі навук у святкаванні 60-годдзя з дня нараджэння і 40-годдзя «літаратурна-навукавай і грамадскай дзейнасці» акадэміка Міхаіла Сяргеевіча Грушэўскага. Праўленне БДУ папярэдне разглядала гэтае пытанне на сваім пасяджэнні 29 верасня і прыняло рашэнне звярнуцца ва ўрад рэспублікі за атрыманнем дазволу на камандзіроўку рэктара. Справа ў тым, што Уладзіміру Іванавічу прыйшло персанальнае запрашэнне ад Юбілейнага камітэта (на украінскай і рускай мовах) за подпісамі

старшыні камітэта акадэміка Паўла Туткоўскага і сакратара Фёдара Саўчанкі прыняць удзел у гэтым «культурна-научном праздніке» [6, с. 19—21.]. Адзначым тую акалічнасць, што акадэмік Усеукраінскай акадэміі навук П. А. Туткоўскі лічыцца адным з тых, хто аказаў вялікую дапамогу ў станаўленні Беларускай акадэміі навук [7, с. 14.]. А вядома, што яе стварэнне было абумоўлена дзейнасцю БДУ і працай у ім выдатных вучоных і выкладчыкаў. У тым ліку, а можа больш за ўсё, гісторыкаў.

І надалей навукоўцы БДУ, без сумнення, падтрымлівалі цесныя творчыя кантакты са сваім украінскім калегам. Аб гэтым сведчыць хаця бы той факт, што калі Акадэміяй навук СССР у 1928 г. была распачата працэдура вылучэння кандыдатур для абрання на вакантныя месцы акадэмікаў і член-карэспандэнтаў, то Уладзімір Іванавіч прапанаваў членам універсітэцкага вучонага Савета абмеркаваць магчымасць падтрымкі Грушэўскага ў гэтым акадэмічным саборніцтве. І абмеркаванне адбылося. Вучоны сінкліт БДУ, як сведчыць інфармацыя, змешчаная ў кастрычніку 1928 г. у цэнтральнай беларускай прэсе пад загалоўкам «БДУ аб кандыдатурах у АН СССР», пасля дыскусій і станоўчых ацэнак навуковай вартасці гістарычных прац Міхаіла Сяргеевіча прыйшоў да высновы, што ёсць усе падставы падтрымаць яго кандыдатуру у шэрагу яшчэ шасці гісторыкаў [8.]. Дарэчы, сярод іх акрамя Грушэўскага быў вылучаны ад БДУ і яшчэ адзін украінскі гісторык, знаўца як украінскай, так і беларускай гісторыі і гісторыі Расіі, адзін з аднадумцаў Грушэўскага — Дзмітрый Іванавіч Багалей. Калі ж дадаць да гэтага, што навукоўцы БДУ адобрылі і кандыдатуру вядомага даследчыка расійскай гісторыі А.Я. Праснякова, які як і папярэднія яго калегі займаўся амаль што выключна вывучэннем пытанняў сярэднявечковай гісторыі ўсходніх славян, то можна меркаваць аб несумненнай ролі пры прыняцці такога рашэння Пічэты. Вядома, што ён сам працаваў у гэтых навуковых накірунках і, зразумела, больш за ўсё ведаў навуковую вартасць творчасці сваіх калег. Можна меркаваць, што прапанаваць гэтыя кандыдатуры «старой» і нават «старабуржуазнай» інтэлігенцыі з яўна вызначанымі «нацыяналістычнымі» поглядамі на мінулае трох усходнеславянскіх народаў патрэбна было ва ўмовах канца 20-х гг. мець пэўную асабістую і грамадзянскую мужнасць. Тых жа М.М. Пакроўскага ці М.М. Лукіна вылучаць у магчымых саветцкіх

акадэмікі можна было амаль што аўтаматычна, бо яны, хоць і сфарміраваліся як навукоўцы ў былыя «імператарскія» часы, але ўсё ж ўвасаблялі сабой новы гарт новай савецка-пралетарскай інтэлігенцыі. Між тым «вылучэнцы» ад БДУ, без сумнення, спачатку былі адабраны як кандыдаты ў савецкія акадэмікі «зверху», уладамі. А толькі потым разыгрываўся сцэнарый «дэмакратычнага» вылучэння шырокімі навуковымі коламі, у тым ліку і калектывам БДУ. Аб сутнасці гэтай працэдуры з абурэннем пісаў («прычём мы тут — хто знае?») акадэмік АН УССР, знакаміты літаратуразнаўца У.М. Перетц свайму калегу-акадэміку М.Н. Сперанскаму, у тым ліку гаворачы і пра кандыдатуру Грушэўскага, які «беспорно пройде», «хоць і інтриган — спецыяліст по «дэструкции» [1, с. 350, 357.]. Таму не здзіўляе трапнасць канчатковага галасавання на апошнім этапе: у 1929 г. у акадэмікі АН СССР прайшлі не толькі Пакроўскі і Лукін, але і, як не dziўна, Грушэўскі. Праўда, ужо потым яго акадэмічнае званне не асабліва цешыла ўлады, аб чым гаворыць хаця б характар падачы звестак у афіцыйнай даведчай літаратуры. Так, у апошнім выданні Вялікай Савецкай Энцыклапедыі прозвішчы калег Грушэўскага падаюцца адразу ж з пазначэннем гэтага ганаровага звання, а вось у артыкуле пра яго жыццёвы і творчы шлях толькі як бы праміж усім, напрыканцы згадваецца, што Міхаіл Сяргеевіч быў акадэмікам АН СССР [9, с. 413.].

У 1929 г. Міхаіл Сяргеевіч быў абраны акадэмікам АН СССР. Напрыканцы ж 1928 г. першымі правадзейнымі членамі акадэміі навук БССР сталі 22 беларускіх (многія з іх, у тым ліку і Пічэта, прадстаўлялі БДУ) і 9 расійскіх і украінскіх навукоўцаў (сярод апошніх — Д.К. Забалотны, П.А. Туткоўскі, М.М. Яворскі і М.А. Скрыпнік) [7, с. 13—15.]. Але гэтая высокая адзнака навуковай вартасці беларускіх і украінскіх вучоных стала для многіх прыступкай у бездань. Новыя палітыка-ідэялагічныя ветры развярнулі хісткі флюгер дзяржаўнага ўспрыняцця сутнасці і дзейнасці навуковай і універсітэцкай інтэлігенцыі ў процілеглы бок. Зноў, як і ў пачатку 20-х гг., быў распачаты новы этап рэпрэсій. Многія апынуліся за кратамі, у высылцы. Жудаснасць гэтага становішча спазнаў Уладзімір Іванавіч і многія яго калегі па Беларускаму універсітэту. Міхаіл Сяргеевіч пазбегнуў гэтага лёсу, але яго раптоўная смерць у 1934 г. да гэтага часу вызывае розныя меркаванні. Апантанасць у навуцы гісторыі з паглыбленым вывучэннем і асэнсаваннем менавіта яе нацыянальных

пластоў у рэаліях зацвярджэння бальшавістскай сістэмы ўлады і канцэпцыі існавання новай дзяржаўна-палітычнай сістэмы не магла не ўвайсці ў процістаўленне мацнеючым афіцыйным падыходам. На «крутым пераломе» сваёй палітыкі савецкія ўлады не астанавіліся перад неабходнасцю знішчэння ўсіх, хто не ўпісываўся ва ўстаноўленыя рамкі і стэрэатыпы мыслення, нават (а можа, тым больш) у навуцы.

Літаратура

1. Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). — М.: Индрик, 2004.
2. Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. — М.: Новое литер. обозрение, 2006.
3. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / Уклад.: Б.І.Білик, За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. — К.: Вища школа, 2000.
4. Яновский О.А. Украинские страницы начальной истории Белорусского университета / Київський національний університет у ХХІ столітті. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004.
5. Голубко В. і ін. Історичне краезнаўство. — Львів: [б.в.], 2006.
6. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 205. Воп. 3. Спр. 6335.
7. Национальная академия наук Беларуси: 1929—1999 / Под науч. ред. Н.А. Борисевича, А.П. Войтовича. — Мн.: Беларуская Энцыклапедыя, 1998.
8. Звезда. — 1928. — 19 кастрычніка.
9. Большая Советская Энциклопедия: В 30-х томах: — Том 7. / Глав. ред. А.М. Прохоров. — М.: Советская энциклопедия, 1972.

Дмитрий Никоненко

АКАДЕМИК МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ И ЧЕРНИГОВО-СИВЕРЩИНА: ОБРУЧЕННЫЕ ИСТОРИЕЙ

Высшее должностное лицо — Председатель Центральной Рады Украинской Народной Республики академик Михаил Сергеевич Грушевский первым в XX в. возглавил прорыв украинского народа к самостоятельному существованию в независимом суверенном государстве.

Он является одной из ключевых фигур в украинской гуманитарной науке первой четверти прошлого века. Председатель Научного товарищества имени Т.Г. Шевченко во Львове, издавшего под его редакцией 116 томов «Записок научного товарищества», профессор Львовского университета, председатель Украинского научного товарищества в Киеве, учредитель Украинского социологического института в Вене, основатель исторической секции Всеукраинской Академии наук, академик Всеукраинской Академии Наук (1923) и академик Академии Наук СССР (1929), наставник молодежи, организатор и руководитель Львовской и Киевской исторических школ, направлявший своих учеников для работы над исследованиями (в том числе и в архивы Чернигова), — вот совсем неполный перечень его научных, организаторских, академических должностей и ученых званий.

Лауреат Шевченковской премии, доктор филологических наук, научный сотрудник Института мировой литературы Российской Академии Наук Юрий Барабаш писал: «Длительное время такие имена, как Петлюра, Винниченко, Грушевский, не говоря уже о Бандере, использовались как ругательные, и мы изучали украинскую историю и литературу без них». И это при том, что академик Михаил Грушевский — автор более 2 тысяч только изданных научных трудов, в частности «Истории Украины-Руси» (первый том ее вышел во Львове в 1898 году), «Очерка истории украинского народа», «Иллюстрированной истории Украины», «Начал гражданства», «Истории украинской литературы», один из редакторов многотомного издания «Источники к

истории Украины» и т. п. Казалось, что науки для него мало, — и он занимается просветительством, открытием библиотек. В январе 2007 г. исполнится 100 лет со времени основания М.С. Грушевским журнала «Украина», издающегося у нас и донныне.

Это был адский труд. М.С. Грушевский в 20-е годы прошлого столетия после доносов секретных сотрудников ГПУ по результатам установленного за ним внешнего наблюдения писал, что в советской Украине «научная работа становится ...актом гражданского мужества». Его работоспособность и интеллектуальные усилия просто поражают. М.С. Грушевский начал и реализовал такое количество научных проектов, что даже не верится, что это мог сделать один, пусть и самый гениальный человек. Его арестовывали, обвиняли в «мазепинстве», «австрофильстве», шпионстве в пользу Австро-Венгрии, ссылали сначала в Симбирск, а затем в Казань.

Но мощным оружием ученого оставалась его концепция непрерывности украинского исторического процесса. Она вооружала и становилась путеводителем для тех ученых, кто решался на исследование украинского национального прошлого. М.С. Грушевский писал: «Народ, масса народная... и есть, и должен быть альфой и омегой исторической разведки. Он со своими идеалами..., со своей борьбой, успехами и ошибками есть единый герой истории». Ученик Владимира Антоновича, наследник взглядов Николая Костомарова и Михаила Драгоманова, Михаил Грушевский не только развил и обогатил их концепции, но и внес принципиальные правки в понимание исторического процесса на Украине. Как отметил 27 сентября 1991 г. в Киеве на сессии Общего собрания АН Украины Президент Академии наук Украины академик Борис Патон, «...он недвусмысленно доказал: украинский народ имеет свою многовековую историю и ему принадлежит важное материальное и духовное наследие не только в восточнославянском, но и в европейском мире в целом».

Прискорбно, но факт: только на этом юбилейном собрании, посвященном 125-летию со дня рождения академика М.С. Грушевского, впервые на официальном (государственном) уровне в историческом доме Центральной Рады был совершен акт реабилитации и возвращения в лоно Академии «украинского академика всех поколений». И только в 2005 г. в серии «Личность и время» вышел первый комплексный труд,

который охватывает ключевые этапы жизненного пути Михаила Сергеевича. Это научное исследование докторов исторических наук, профессоров Игоря Вербы и Юрия Шаповала под названием «Михаил Грушевский». Как год просто разделен на 12 месяцев, так и книга состоит из 12 частей, создающих обобщенный образ выдающегося ученого в контексте тех общественных, политических процессов в Украине и за ее пределами, современником и активным участником которых он был.

По сути дела, авторы реализовали моральные и гражданские обязательства ученых Украины — исследовать и вернуть читателю в полном объеме, с введением в научный оборот малоизвестных или недоступных ранее источников — документов и материалов — истинный образ академика Михаила Сергеевича Грушевского. Этот факт немаловажен с учетом посвящения этой работы 140-летию со дня его рождения.

Без великой любви к истории родного народа ученый не мыслил своей жизни. Во множестве его работ можно найти сведения об истории Чернигово-Сиверщины. Есть несколько публикаций, непосредственно посвященных прошлому нашего региона. В 1910 г. М.С. Грушевский напечатал в киевском еженедельнике «Село» краткий очерк «Чернигов», в котором упомянул некоторые самые важные события многовековой истории нашего города, постоянно соперничавшего за старшинство с Киевом (в 2007 г. исполняется 1100 лет со дня первого летописного упоминания о Чернигове).

Как только в марте 1924 г. М.С. Грушевский смог вернуться в Украину после вынужденной эмиграции в Европу, он занялся неотложными научно-организационными делами. Ему пришлось возрождать из пепла гуманитарные структурные подразделения Всеукраинской Академии наук, создавать научно-исследовательскую кафедру истории Украины. Для этого Михаилу Сергеевичу нужно было возобновить утраченные контакты с местными научными обществами. Вначале он посетил бывшую столицу Украины — Харьков, а с 5 по 11 июля 1924 г. вместе с женой и дочерью пребывал в Чернигове по приглашению историка и архивиста Василия Дубровского, в 1923—1924 гг. возглавлявшего Черниговский губернский исторический архив и губернский отдел Центрального архивного управления Украины.

Академик осознавал, что без изучения регионоведческих аспектов создать целостную историю украинского народа не представляется возможным. Для этого он использовал и личные выезды в регионы Украины.

Для проживания Грушевских были оборудованы две комнаты в северном крыле корпуса Краевого Исторического архива. М.С. Грушевский никогда ранее в Чернигове не был. Он прибыл в Чернигов из Киева парохомом. Для придания визиту общественного характера в местной газете «Красное знамя» 8 июля 1924 г. было сделано официальное сообщение о его прибытии. Дубровский и профессор Моргилевский (историк архитектуры, в 20-е годы исследовал древнерусские памятники Чернигова) нанесли визит в губисполком, чтобы получить от власти «добро» на публичный доклад М.С. Грушевского на тему: «Задачи этнологического и фольклорного исследования Северной Украины». Речь шла о важности собирательства и сохранения памятников старины и письменности, изучения песенного творчества. Лекция должна была пройти в зале Черниговского института народного образования, который тогда располагался в здании бывшего Черниговского реального училища. Сейчас в нем размещается Черниговский кооперативный техникум.

В это время в Чернигове проходили курсы для инструкторов народного образования, более 70 человек из которых согласились стать внештатными корреспондентами Культурно-исторической комиссии и Комиссии исторической письменности, исследовавшей кобзарский репертуар. Губисполком не только дал официальное разрешение со своей большой печатью, но и «по старинке» обязал всех начальников отделов и сотрудников прибыть на публичную лекцию.

Профессор Моргилевский сопровождал семью Грушевских при осмотре историко-культурных достопримечательностей Чернигова: Спасо-Преображенского и Борисоглебского соборов, Елецкой, Успенской, Пятницкой, Екатерининской, Ильинской, Троицкой церкви и монастыря, Болдиной горы. Впечатления от пребывания в Чернигове М.С. Грушевский передал в письме одному из своих венских знакомых. 31 августа 1924 г. во львовской газете «Дело» это письмо было опубликовано. Текст письма подается на языке оригинала.

«Колись завзятий і небезпечний конкурент Києва, Чернігів, давно зтих і став «пригородом» Києва, його невеличкою, але цінною і цікавою філією в українськiм житті. Найменше з губерніяльних міст України, воно рахує щось понад 30 тисяч мешканців, але повне дорогоцінних пам'яток, споминів і важних наукових матеріалів.

Це українська Равенна (старовинне італійське місто, що уславилося своїми визначними пам'ятками архітектури), де дорогоцінні пам'ятки, музеї і архіви тихо спочивають серед тихих провінціальних улiчок, садків і лугів, привітно вітаючи заїжджого гостя — бо звичайно занадто мало тішаться увагою місцевої людності. Як і тій справжній Равенні, це надає йому надзвичайних чар.

Від минулого року наукове життя в ньому дуже оживилося, притягло загальну увагу до нього, його пам'яток і наукових скарбів. Місцева адміністрація дала торік досить значні кошти на дослідження собору Спаса, найдавнішої будови княжої доби, — і це дослідження, котрого ніяк не можна було добитись за царських часів, дало дуже інтересні висліди (викрито, між іншим, дуже цінну фреску — останок старої розписи і под.). Цього часу розвідки йдуть в Єлецькiм монастирі, цікавій пам'ятці романських західних впливів, мабуть, 12, а, може, поч. 13 ст., що нагадає колишні зв'язки Чернігова з Галичиною.

Чимало робиться для урятування і опоряджування музейних і архівальних збірок, які вийшли ціло з цих бурхливих років. В цім маленькiм Чернігові тепер п'ять чималих і дуже цінних музеїв, які коли б злучити разом, то вони б дали великий і гарний образ Північної України...

Від минулого року наукове життя в ньому дуже оживилося, притягло загальну увагу до нього, його пам'яток і наукових скарбів...

Та головним завданням моєї екскурсії було заінтересувати культурних робітників Чернігівщини, які працюють на селах, збиранням етнографічного матеріалу...

Місцевий Інститут краєзнавства (наукова асоціація, покликана координувати краєзнавчий рух в регіоні) зібрав прилюдні збори, на котрих я зміг звернутися до курсантів (інструкторів народного шкільництва, що проходили курси в Чернігові) з рефератом у цій справі».

В продолжение этого повествования ученого можно воссоздать такую картину, описанную В. Дубровским в своих воспоминаниях. Зал был переполнен. Ректор института профессор Воробьев боялся «новой Ходынки» после провала пола на втором этаже здания под массой людей. Говорил М.С. Грушевский долго и тихо, но люди просто жаждали воочию видеть самого академика и не заставляли его напрягать голос. После лекции М.С. Грушевский ответил на вопросы присутствующих в зале. Это была первая и последняя поездка Михаила Сергеевича в Чернигов.

Воспоминания В. Дубровского увидели свет в 1961 г. в Буэнос-Айресе (Аргентина) в Календаре-альманахе «Возрождение». Это редкостное издание посчастливилось найти благодаря любезной помощи сотрудников библиотеки Научного товарищества имени Т.Г. Шевченко в Нью-Йорке. В Украине эти документы впервые ввели в оборот историки Александр Коваленко и Григорий Курас на страницах журнала ВАК Украины «Сиверянская летопись» (Чернигов) в 2000 г.

Следствием поездки М.С. Грушевского в Чернигов стало его новое научное историческое исследование — «Чернигов и Сиверщина в украинской истории (Несколько наблюдений, догадок и пожеланий)», увидевшая свет только в 1928 г. Этим материалом в обработке историка-краеведа Александра Коваленко — декана истфака ЧГПУ имени Т.Г. Шевченко — мы открыли первую книгу из новой серии «Черниговщина *incognita*». В семи разделах издания в научной традиции М.С. Грушевского мы стараемся сокращать количество неизвестных страниц в истории нашего края.

В 20-е гг. прошлого века в составе Академии наук Украины появилось несколько комиссий для координации регионального изучения Украины. Итогом деятельности одной из таких комиссий стал изданный в 1928 г. сборник научных трудов объемом более 500 страниц убористого текста «Чернигов и Северное Левобережье: обзоры, разведки, материалы». Этот научный труд был готов к печати уже в 1926 г. Но из-за экономии средств на научно-издательскую деятельность реализовать задуманное не удалось. Лишь нарком просвещения Украины Николай Скрипник через два года поспособствовал появлению научного труда в свет. Здесь мы встречаем

имена ведущих киевских ученых Павла Тутковского, Михаила Грушевского, Ипполита Моргилевского, Николая Макаренко, Федора Эрнста, а также местных историков Петра Смоличева, Юрия Виноградского, Валентина Шугаевского, Николая Петровского, Анатолия Ершова, Аркадия Верзилива, Василия Дубровского, Бориса Шевелива. К большому сожалению, эта книга вскоре попала под разряд запрещенных изданий и сегодня сохранились лишь ее единичные экземпляры.

Редактором сборника трудов о Чернигово-Сиверщине был академик Михаил Грушевский, как председатель исторической секции Украинской Академии наук. Для этого исторического исследования и была предназначена работа самого редактора — его «Чернигов и Сиверщина в украинской истории». В ней авторские материалы посвящены исследованию многих проблем, а именно: геологическому прошлому и природе Черниговщины; Мезинской стоянке эпохи палеолита на территории современного Коропского района; древнему быту черниговской околицы по рекам Десна, Сейм, Убедь, Остер; Соснице и ее окрестностям; Спасо-Преображенскому собору в Чернигове; Успенской церкви Елецкого монастыря в Чернигове; предоставлению Нежину Магдебургского права в 1625 г.; нежинским цехам первой половины XVII в.; денежному обороту на Черниговщине в XVII в.; истории культурных связей Украины и Москвы в XVII в.; жизни черниговской общины конца XIX в. и т. п.

Академик Михаил Грушевский собрал в упомянутом научном сборнике ценнейший историко-бытовой материал для массового читателя. С любовью и знанием дела выписаны памятники Чернигово-Сиверщины, культурная, социально-экономическая, творческая жизнь региона, политические процессы, протекавшие и влиявшие на концентрацию этой территории. Книга дала многое для познания ранней исторической техники и творчества эпохи палеолита, неолита, бронзы, серебра, эмали, техники обработки золота и т. д. на примере Чернигово-Сиверской земли.

И хотя ни одного из 12 периодов своей научной, политической, государственной деятельности академик Михаил Сергеевич Грушевский не прожил на Черниговщине, он был уверен в том, что «тут поховані секрети Старої України — і зародки Нової». Черниговщина покорила академика своим необозримым полем для исторических, политических исследований.

Наша земля розполагається географічно на стику славянських держав — Білорусі, Росії і України. А науковий світ знає твердо — найкращі результати в дослідженні досягаються на стику проблем. Вот чому стільки уваги М.С. Грушевський уділив вивченню історії Чернігівщини — інакше цілісної наукової концепції історії українського народу у нього б не вийшло.

Сразу після смерті М.С. Грушевського в Кислівці в листопаді 1934 г. академик Володимир Вернадський зробив запис в своєму щоденнику: «Я вважав і вважаю, що Грушевський зробив велике діло для відродження українського народу. Велика фігура, що б ні говорили, яка залишила глибокий слід в національному самосвідомості України. Як воно розкритиметься в майбутньому? Головне — не політичне — а більшій історичне і фактичне — що залишилося в його виданні пам'яток і матеріалів.

Я думаю, що глибина його впливу після його смерті зробиться більш очевидною».

Як бачимо, історія підтверджує працю академіка Володимира Вернадського.

Володимир Бойко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО — ПОЛІТИКА

«Батько Грушевський» — так за часів Української Центральної ради називали цього українського державного та політичного діяча, відомого у світі історика прибічником української ідеї. Роль і місце М. Грушевського виявилися такими значними, що йому віддавали належне навіть найзапекліші опоненти, а то й відверті вороги. Так, газета «Правда» визнала М. Грушевського видатним буржуазним істориком України. Втім оцінки коливалися — від гостро негативних у радянській історіографії та в тій частині закордонної української, що заперечувала демократичні цінності, до захоплених, особливо відразу після відновлення незалежності України 1991 р. Найгостріші суперечки точилися навколо політичної діяльності Михайла Сергійовича. За

п'ятнадцять років що минули, новітня українська історична наука накопичила чималий матеріал із грушевськознавства, зокрема, з його політичних аспектів. Огляду останнього, власне, і присвячений сьогоднішній виступ.

На початку 90-х рр. минулого століття з'явилася низка статей, які, за назвою однієї з них, можна охарактеризувати коротко — повернення.

Їх автори намагалися, насамперед, надолужити інформаційний голод українського суспільства щодо М. Грушевського. Переважали невеликі ознайомчі студії, висновки котрих ґрунтувалися на джерелах, з використання яких лише щойно впала заборона. Вочевидь, що на цьому початковому етапі ще важко говорити про ґрунтовні напрацювання, багато статей носили відверто популяризаторський, некритичний характер. Показово, яка термінологія, часом, використовувалася: «великий українець», «велична постать державотворця», «Зевс олімпу історичного», «український фенікс», «славний син України», «совість української державності» та ін. Зрештою, це цілком зрозуміла реакція з огляду на попередню жорстку заборону [1].

Водночас, починають виявлятися й окремі, пріоритетні напрями дослідження. Природньо, що найпомітніше місце в історіографії обійняв період головування Михайла Сергійовича в Українській Центральній раді з березня 1917 по квітень 1918 р. — зірковий час М. Грушевського. Історики підкреслювали його відданість ідеї українського національного відродження та демократичним принципам, що простежується у всіх виданих від імені УЦР програмних документах, включно з останнім — Конституцією Української народної республіки від 29 квітня 1918 р. З таким підходом пов'язується негативне ставлення М. Грушевського до авторитарного режиму гетьмана П. Скоропадського, за часів якого він перебував на нелегальному становищі, й радянського, коли Михайло Сергійович кілька років провів в еміграції. М. Грушевський органічно поєднував в собі історика й політика. Власне й він стверджував: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним» [2].

Одночасно у контексті вивчення проблем заснування власної держави робляться спроби пошуку причин поразки Української революції. У зв'язку з цим дослідники, зокрема, відзначали недостатню увагу до проблем створення української армії з боку УЦР, зокрема

М. Грушевського як її голови. Інші теми, що тоді порушувалися — ставлення царського та радянського режимів до М. Грушевського, в тому числі його арешти, причини повернення з еміграції 1924 р. та реакція на такий крок українського політикуму, взаємини з радянською владою, між іншим, із більшовицькими лідерами України. Зокрема, останнім питанням присвячена перша з сучасних монографій про М. Грушевського, автор якої — Р. Пиріг [3], і дотепер залишається одним із найбільших спеціалістів у зазначеному напрямі. Серед дослідників початку 90-х рр., які й надалі зверталися до постаті М. Грушевського — С. Кульчицький, О. Копиленко. Я. Грицак, І. Грич, Л. Зашкільняк, В. Уляновський, П. Сохань, Я. Дашкевич, Н. Яковенко, С. Білокінь, В. Потульницький, Л. Решодько. Це — цвіт української історичної науки.

Середина 90-х рр., переддень та після відзначення 130-річчя з дня народження М. Грушевського, стала часом появи ряду праць, які підсумовували попередні зусилля українських науковців, а разом з тим стали ґрунтом для подальших розробок. 1995 р. вийшла друком книга Л. Винара, українського історика з діаспори, засновника грушевськознавства, «Михайло Грушевський — історик і будівничий нації» [4]. Вона є збірником вибраних праць різних часів, які охоплюють більш-менш всі сфери діяльності Михайла Сергійовича. До речі, він звернув увагу на парадокс — будучи прихильником народницького напрямку в історії, М. Грушевський фактично своєю діяльністю в політиці сприяв появі іншого — державницького. Надалі представники останнього, в тому числі вже у сучасній Україні, доволі гостро критикували того ж таки М. Грушевського за недооцінку ролі національної еліти й перебільшення ролі звичайного народу. Що ж до Л. Винара, то він вважає М. Грушевського постаттю, яка поруч із Т. Шевченком та І. Франком «належить до найвизначніших особистостей в історії України», та «батьком першої української держави в 20-му столітті».

За рік побачила світ хроніка життя і діяльності М. Грушевського, складена В. Верстюком та Р. Пирогом [5]. І хоч вона не містила аналітики, але був важливим сам факт оприлюднення в одному виданні життєвого шляху М. Грушевського. Тоді ж пройшла низка конференцій, і відповідно, з'явилося чимало статей, присвячених М. Грушевському.

Згодом вони використовувалися авторами у книгах. До того ж практично жоден дослідник, який так чи інакше займається вивченням періоду Української революції, об'єктивно не оминає постаті М. Грушевського. Тому, певною мірою, можемо стверджувати, що вся її історіографія — характеризує й М. Грушевського як політика. Водночас багатоаспектність його діяльності призводить до того, що навіть науковці, які спеціалізуються за іншими періодами, також вважають за необхідне звертатися до його спадщини.

Отже, В. Верстюк [6], що є знаним фахівцем періоду Центральної Ради, закликав до вивчення конкретного історичного матеріалу, пов'язаного з керівництвом М. Грушевським Центральною радою, а не фрагментарним його використанням для з'ясування історико-політичної спадщини УНР. Зокрема, на думку дослідника, саме «феномен Грушевського» зіграв одну з двох вирішальних ролей у трансформації Центральної ради з місцевого національного органу в парламентську інституцію всієї України та й у цілому в швидкому підйомі українського руху навесні 1917 р. М. Грушевський, на думку В. Верстюка, сформулював його ідейно-політичні засади, а саме: здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі демократичної федеративної Росії, з гарантуванням прав усіх національних меншин. Причому федералізм М. Грушевського дослідник розглядає як крок до незалежної державності. Інший аспект політичної платформи М. Грушевського — він понад усе ставив волю народу, тому зрештою відійшов від своїх давніх друзів, української ліберально-демократичної інтелігенції й опинився в лавах українських есерів, з радикалізмом яких могли позмагатися хіба що більшовики. В. Верстюк також відомий як автор-упорядник збірників документів доби Української революції, зокрема — Центральної ради.

На думку його колеги, В. Солдатенка, насамперед М. Грушевському належить розробка концепції Української революції, національного відродження в цілому, адже він інтелектуально домінував протягом першого року її здійснення [7]. Жодному з наступних лідерів, за твердженням історика, не вдавалося справити такий визначальний вплив, причому виключно на власному авторитеті, не вдаючись до якихось владних засобів. Наріжними засадами згаданої концепції, за словами В. Солдатенка, стало зміцнення демократичних

завоювань у всеросійському масштабі, в умовах яких можна було передбачити запровадження української державності й спільно з іншими народами колишньої імперії здійснити перетворення, які б впритул підвели до соціалістичного ладу.

Б. Андрусишин та О. Реєнт проаналізували соціально-економічну програму М. Грушевського. Ця ж тема присутня й у доробку творчого тандему М. та О. Копиленків [8]. На їхню думку, М. Грушевський висунув ідею соціально-орієнтованої та регульованої державою економіки. Також вони привернули увагу до бачення М. Грушевським зовнішньої політики (виступів проти «українського імперіалізму»), організації влади в державі (демократична парламентська республіка з розвинутим місцевим самоврядуванням та дотриманням усіх прав людини і громадянина). Дослідники, віддаючи належне М. Грушевському, водночас визнають загальність та «ідилічність» його схем, що вочевидь вимагали конкретизації, особливо в політичній сфері та в державному управлінні. Це, на думку авторів, завадило йому визначати державотворчі пріоритети навіть у вирішальні моменти. Копиленки торкнулись й доволі делікатного моменту — чому після падіння гетьманської Української держави та відновлення УНР у грудні 1918 р. М. Грушевський, незважаючи на обрання делегатом представницького Трудового конгресу, так і не зміг повернутися у велику політику. Їхнє пояснення, в принципі, особливих суперечок не викликало — це взаємні антипатії та суперечки серед лідерів українського руху, а також процес роз'єднання українського табору на дві складові — про та протибільшовицькі, що набував тоді обертів. М. Грушевський зайняв тоді компромісну позицію. Він запропонував замість диктатури пролетаріату, запровадження диктатури трудового народу в формі радянської соціалістичної республіки, що зрештою й визначило його долю — від'їзд на еміграцію ще за часів існування УНР.

Серед оприлюднених 1996 р. виділяється дослідження І. Гирича «М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX — 20-х рр. XX ст.» [9]. В ньому, на нашу думку, дослідник вперше зробив спробу поєднати різні етапи суспільно-політичної та наукової діяльності М. Грушевського в одній роботі, щоправда, через його взаємини з іншим видатним чільником — С. Єфремовим. І. Гирич висвітив участь М. Грушевського у

громадівському русі (український культурно-просвітницький феномен другої половини XIX — початку XX ст.), роль у його політизації та утворенні перших українських ліберально-демократичних політичних партій, залученні молоді до української ідеї, виникненні та розвитку україномовної періодики на підросійській Україні, доволі складних взаєминах між знаковими постатями українського руху.

Також в роботі йдеться про програму дій українства, висунуту М. Грушевським під час I Світової війни, його контакти з провідними російськими опозиційними громадськими діячами, різке полевіння Михайла Сергійовича 1917 р., негативну реакцію української ліберальної інтелігенції на повернення М. Грушевського з еміграції 1924 р., яка сприймалася як капітуляція перед радянським режимом, ставлення в цей період М. Грушевського до влади більшовиків. І. Гирич вважає, що не лише вони використовували М. Грушевського після повернення, але й він їх для розвитку української справи. Михайло Сергійович очікував, що завдяки НЕПу та українізації вдасться реформувати комуністичну диктатуру в загальнонародне демократичне представництво. Тому наукова робота М. Грушевського у 20-ті рр., на відміну від інших дослідників, розглядається І. Гиричем як продовження політичної діяльності, але іншими засобами. До речі, компроміс М. Грушевського з радянською владою також висвітлював О. Рубльов, а тему взаємин репресивно-каральних органів СРСР та М. Грушевського — В. Пристайко, Ю. Шаповал, І. Верба.

Кінець 90-х рр. минулого — початок XXI ст. — час появи праць, що відрізняються поглибленням розробки проблем, поставлених ще на початку 90-х рр. Майже одночасно захищаються дисертації В. Крота та В. Кухар, у яких йдеться про громадсько-політичну діяльність М. Грушевського в дореволюційний період [10]. В. Гоцуляк, у контексті вивчення ним історіографії, вивчаючи тему взаємин М. Грушевського та української історичної науки, зупиняється на баченні ним таких дефініцій як державництво, національне відродження [11]. В. Коваль, досліджуючи роботу української делегації в Брест-Литовську, одночасно проаналізував обставини, що змусили М. Грушевського відійти від ідеї автономії України на користь її незалежності [12]. Складному періоду в політичній кар'єрі М. Грушевського наприкінці 1918 — на початку 1919 р. присвятив свою статтю І. Гоцуляк [13].

Зміни у ставленні М. Грушевського до ідеї української державності зробив спробу розкрити О. Салтовський [14]. Оцінки М. Грушевським ролі русифікованих міст у національно-демократичній революції привернули увагу Г. Басари [15]. На її думку, М. Грушевський мріяв про УНР як модерну європейську державу, де толеруються права всіх національних меншин. Звідси його обережність у питаннях українізації та визначальна роль яку відводив голова УЦР місцевому самоврядуванню.

Також роботам останніх років притаманний новаційний пошук причинно-наслідкових зв'язків, застосування нових технологій обробки даних, відсутність ейфорії початкового періоду, намагання критично підійти до спадщини М. Грушевського, при загальній позитивній її оцінці. Щодо останнього твердження, то певним дисонансом є позиція Я. Дашкевича. Він різко протиставляє М. Грушевського як великого історика і його ж «поганого», «невеликого», «слабкого» політика. Інші дослідники не такі категоричні. Так, В. Северенюк, аналізуючи публіцистику М. Грушевського, прийшов до висновку про безпідставність протиставлення його народницької ідеології державницькій. Будучи по суті своєї діяльності прихильником останньої, М. Грушевський разом з УЦР, на думку автора, програв більшовикам насамперед тактично [16]. У певні моменти, — веде далі автор, — М. Грушевському не вистачало послідовності, рішучості, сили волі.

Оригінальну версію повернення до радянської України висунула В. Піскун [17]. На її думку, для М. Грушевського то було всього-на-всього наукове відрядження, яке обернулося на еміграцію в зв'язку зі зміною права виїзду та в'їзду за кордон. Між тим, ідеологічно, за твердженням В. Піскун, він поділяв позицію більшовиків, до того ж вважав, що без порозуміння з Росією не можна будувати українське життя. А вирішальним мотивом стала зваба надією творити всупереч обставинам. Відомий дослідник Р. Пиріг указав ще на одну причину такого кроку — почуття особистої образи на уряд УНР, бажання сатисфакції [18]. Від цього й почався, за висновками Р. Пирога, політичний компроміс із більшовиками. Зіграли свою роль і вступ М. Грушевського до партії українських есерів (опинившись в еміграції він очолював закордонні делегації її центральної течії), адже ця партія,

як і більшовики, сповідувала класовий підхід, негативне ставлення до буржуазії, і конфлікт із однопартійцями на еміграції, і зневіра у можливість реалізувати ідею УНР збройним шляхом. Як вважає Р. Пиріг, рубіконом для М. Грушевського стала радянська-польська війна 1920 р. та засудження ним політики С. Петлюри (за договір з Ю. Пілсудським й наступні за ним дії).

Лише в останні роки українські історики нарешті подолали одне з попередніх непорозумінь стосовно М. Грушевського, а саме — його нібито обрання на посаду Президента УНР. Зусиллями П. Усенка [19], С. Кульчицького, В. Верстюка доведено — насправді такої посади не існувало, голосування не було, що можна побачити, прочитавши протоколи засідань УЦР. Джерелом інформації, що ввела в оману майбутні покоління, став відомий український історик, політичний і громадський діяч Д. Дорошенко. Достеменно відомо, що наприкінці квітня 1918 р., коли приймалася Конституція УНР і стався гетьманський переворот, він перебував у Львові, отже користувався переказами з Києва. Водночас також цілком очевидно — М. Грушевський обіймав найвищу державну посаду в УНР, що зрештою за своєю сутністю нічим принципово не відрізнялася від президентської.

І останнє. Рік тому вийшов перший в Україні узагальнюючий біографічний нарис Ю. Шаповала та І. Верби про М. Грушевського, що сконцентрував попередні досягнення дослідників [20]. А головне, 2002 р. розпочато друк 50-томного зібрання творів М. Грушевського — як історичних, так і художніх та публіцистичних [21]. За задумом, воно має включити як всі оприлюднені, так і невідомі широкому загалу твори М. Грушевського. Безумовно, це вже ґрунт для принципово нового шабля дослідження його спадщини, що, вочевидь, незабаром відіб'ється на підходах й висновках її дослідників.

Сучасна українська історіографія, яка висвітлює діяльність М. Грушевського, складає сотні робіт. Вочевидь, рамки виступу дозволили розповісти лише про невеличку їх частку. Тому ми спробували окреслити деякі тенденції її розвитку, приділивши увагу тим авторам і працям, що на нашу думку, зробили найбільший внесок у справу дослідження політичної діяльності М. Грушевського. Незважаючи на доволі значну роботу, по суті українські науковці лише

тепер підійшли до створення великих узагальнюючих праць, що ґрунтуються на сучасному розумінні історичного процесу.

Література

1. Боечко В., Рубльов О. Повернення // Трибуна. — 1991. — № 4.
2. Грушевський М. На прозі нової України. Гадки і мрії. — К.: Наук. думка, 1994. — С.4.
3. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К.: Ін-т. укр. археографії, 1993. — 200 с.
4. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1995. — 304 с.
5. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя і діяльності. — К.: Либідь, 1996. — 144 с.
6. Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5. — С. 37–50; Верстюк В. Українська Центральна Рада: навч. посіб. — К.: Заповіт, 1998. — 344 с.
7. Солдатенко В.Ф. Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5. — С. 3–27; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.
8. М.Л. Копиленко, О.Л. Копиленко. М.С. Грушевський і проблеми розбудови Української держави // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5. — С. 28–37; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1997. — 208 с.
9. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя XIX — 20-х рр. XX ст. // Український історик. — 1996. — № 1–4. — С. 142–187.
10. Крот В.О. Громадсько-політична діяльність М.С. Грушевського в 1905–1917 рр: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1998. — 16 с.; Кухар В.М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. — Львів, 1997. — 23с.
11. Гоцуляк В.В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX — поч. XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис.

канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1999. — 32 с.

12. Коваль В.В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертого союзу: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2002. — 19 с.

13. Гошуляк І. Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр. // Пам'ять століть. — 2001. — № 5. — С.3–12.

14. Салтовський О.І. Еволюція ідеї української державності в політичних поглядах М. Грушевського під впливом революції 1917–1920 рр. // Вісн. КНУ Шевченка: Сер. Філософія. Політологія. — 2003. — Вип. 59–61. — С. 158–162.

15. Басара Г. Михайло Грушевський про роль міста в українській національно-демократичній революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К.: Укр. видавнича спілка, 2002. — С.86–90.

16. Северинюк В.М. Історія і політика в публіцистиці М.С. Грушевського // Укр. іст. журн. — 2000. — № 5. — С. 18–31.

17. Піскун В. Поверення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму й сподівання на дії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. — К.: Укр. видавнича спілка, 2002. — С.45–54.

18. Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського // Укр. іст. журнал. — 2006. — № 5. — С. 4–19.

19. Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України?: (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). — К.: Нора-Друк, 2003. — 100 с.

20. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. — К.: ВД «Альтернативи», 2005. — 352 с.

21. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002.

Олександр Самойленко

**НІЖИНСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО
(ДО ПРОБЛЕМИ НАУКОВИХ ТА ОСОБИСТИХ ЗВ'ЯЗКІВ
М.ГРУШЕВСЬКОГО З ВЧЕНИМИ НІЖИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ
ОСВІТИ У 20-Х — НА ПОЧ. 30-Х РР. ХХ СТ.)**

В українській історичній науці кінця ХХ — початку ХХІ ст. мабуть жодна з особистостей не привертає такої підвищеної уваги, як Михайло Сергійович Грушевський. Нині життя, діяльність і творча спадщина М. Грушевського стала об'єктом глибокого вивчення. У цьому напрямку наукового дослідження написані десятки монографій, сотні статей, тез, захищені численні дисертації, опубліковані документи і епістолярія, створено цілісний напрямок — грушевствознавство. Разом з тим, особистість Михайла Грушевського настільки багатогранна, а місце і роль в новітній українській історії настільки вагоме, що ще не одне покоління сучасних дослідників зможе віднайти для себе тему в науковій спадщині видатного вченого. У межах цього напрямку пропонуємо розвідку про взаємини фундатора української історичної науки з вченими Ніжинської вищої школи у 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.

У 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст. з'явилась ціла низка досліджень, які в тій чи іншій мірі стосуються різних аспектів двосторонньої співпраці. До них належать, по-перше, узагальнюючі праці про життя і наукову діяльність Михайла Грушевського, в яких згадуються окремі імена істориків Ніжина, з якими вченого звела доля на дослідницькій ниві. Ці праці лише окреслюють окремі напрями подальшої розробки проблеми щодо зв'язків між академіком і його провінційними колегами [1]. По-друге, це статті, присвячені діяльності М. Грушевського у розбудові української історичної науки, в якій брали активну участь професори і наукові працівники ніжинського навчального закладу [2]. По-третє, це розвідки бібліографічного характеру, в яких є згадки або посилання на окремих вчених чи їх праці та прямі або побічні зв'язки з фундатором історичної науки в Україні й

установами, керованими ним [3]. По-четверте, це безпосередня співпраця М. Грушевського з навчальним закладом і науковими інституціями [4]. По-п'яте, це аналіз двостороннього листування між вченими Ніжина та Михайлом Сергійовичем [5]. Незважаючи на нібито значну кількість досліджень у даному напрямку, проблема — Михайло Грушевський і науковці Ніжинської вищої школи — у всьому її розмаїтті, ще далека від остаточного розкриття, бо всі попередні розвідки, включаючи дану, лише торкаються її окремих аспектів.

Тісні наукові контакти і особисте спілкування М. Грушевського з професорами Ніжина М. Соколовим, М. Бережковим, І. Турцевичем, В. Ляскоронським, В. Пискорським та ін. були закладені вже в дореволюційний час, але найбільш плідний період зв'язків вченого з науковцями Ніжинського інституту народної освіти розпочався з повернення Михайла Сергійовича з еміграції у березні 1924 р. Очоливши Історичну секцію УАН та Науково-дослідну кафедру історії України, академік залучив до їх роботи ніжинських науковців М. Петровського, А. Єршова, К. Штеппу, В. Ляскоронського та ін. У часописах «Україна», «Записки історичної секції ВУАН», «Записки історико-філологічного відділу УАН», які редагував М. Грушевський, з'явилися чисельні праці професорів-істориків та філологів НІНО.

Ніжинські вчені з великою повагою ставились до діяльності провідника історичної науки, до його творчого доробку. Про це свідчить і та активність, з якою колектив інституту відгукнувся на ініціативу УАН відмітити ювілей М. Грушевського. Професори В. Ляскоронський, М. Петровський, А. Єршов, О. Покровський, К. Штеппа, Є. Рихлик, Г. Ільїнський надіслали свої вітання та праці до «Ювілейного збірника на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди його 60-ї річниці життя та 40-х роковин наукової діяльності». Ювіляр тепло відгукнувся на ці привітання: «Високоповажні, складаю Вам свою щирю подяку за надіслане мені привітання й побажання на день мого ювілею. З глибокою пошаною академік Грушевський. 5.Х.1926 р.» [6, 86].

Налагоджується у цей час і ділове листування, пов'язане з проведенням різнобічних наукових заходів, користуванням окремими книгами із бібліотеки Ніжинського інституту тощо. Про це свідчать два листи Михайла Сергійовича, що випадково збереглися в ніжинському архіві. У листі від 30 червня 1928 року зазначалося: «Археографічна комісія прохає не

одмовити відіслати їй для наукового використання рукопис «Александрія», що зберігається в бібліотеці за № 34. Як тільки мине потреба в тому рукописі, його негайно буде повернуто» [7, 93]. В іншому листі академік звернувся з іншим проханням: "Прошу вторично ласкаво потрібну для занять Секції книгу Латиніна «Материалы истории Земских Соборов», — вона є у вашій бібліотеці. Потрібна вона буде протягом двох місяців і потім буде повернена. Може схочете передати через М.Н. Петровського, який буде їхати до Києва» [8, 95].

Зберіг тісні зв'язки Михайло Сергійович і з професором І.Г. Турцевичем. Саме останній став своєрідним ланцюжком між життєвою і творчою долею двох видатних вчених-академіків М. Грушевського та К. Харламповича, який жив у будинку ніжинського професора з 1927 по 1931 р.

Після обрання Костянтина Васильовича Харламповича в 1919 р. академіком Української академії наук його було заарештовано, і він з 1924 р. по 1927 р. перебував на засланні у Тургайському краї. М. Грушевський вів з ним інтенсивне листування [9], турбувався про його звільнення, а після закінчення терміну запросив приїхати до Києва. На жаль, місця для роботи В. Харламповичу в Академії наук не знайшлося, і він змушений був у 1926 р. поїхати до Ніжина, де йому директор інституту обіцяв посаду на кафедрі історії. Втручання певних посадових осіб у справу академіка привело до того, що йому відмовили в роботі. К. Харлампович оселився в будинку професора І. Турцевича. У 1929 році Костянтина Васильовича очікував тяжкий удар: на початку року померла його дружина Віра Петрівна, а потім, у зв'язку з черговою академічною чисткою, за пропозицією наркома освіти М. Скрипника, його «формально виключили з лав академіків» [10, 381]. М. Грушевський продовжував підтримувати вченого у цей складний для нього час, намагався допомогти йому матеріально, замовляючи рецензії до збірника "Україна".

К. Харламповича в Ніжині зацікавила тема, пов'язана з життям і діяльністю місцевої колонії греків, яка була заснована ще в XVII ст. Вчений поділився своїми думками з М. Грушевським, який підтримав ідею про написання ґрунтовної наукової праці. Підсумком роботи К. Харламповича в цьому напрямі став «Нарис з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.)». Перша частина праці була надрукована в «Записках історико-філологічного відділу ВУАН» і отримала схвальний відгук М. Грушевського. На жаль, останні розділи не побачили світу і залишились в архіві вченого.

Про характер відносин між М. Грушевським та К. Харламповичем більш детально розкрито у кількох статтях, в яких подаються і деякі листи, що зберігаються у ніжинському архіві [11].

М. Грушевський був зацікавлений у тому, щоб залучити до рецензування наукової продукції якомога більше людей. Тому він звертається не тільки до К. Харламповича, а й до інших вчених, зокрема до М. Петровського, К. Штепи, А. Єршова, Д. Абрамовича. До речі, уже в цей час співробітники ГПУ уважно стежили за зв'язками М. Грушевського, і ніжинці фігурували серед інших у їхніх донесеннях. В одному з них читаємо: «Вплив Грушевського поступово починає поширюватись по всій Україні. У різних містах, особливо в академічних центрах, у Грушевського з'являються «свої люди», в тому чи іншому відношенні від нього залежні. У Харкові: Ковалевський, Левицький, Судима, Бузескул, О. Шамрай та інші. У Ніжині: Петровський, Єршов, Штепа — молоді науковці, які подавали певні надії...» [12, 34-35].

М. Грушевський намагався залучити ніжинців до роботи в збірнику «Україна», спрямовував у цьому напрямі і їх співпрацю. Про це свідчать і його листи до К. Харламповича та інших науковців: «Дорогий Кость Васильович! Дістав Вашого листа і рецензію на Ленінградський Наук. зб. Прошу Вас взяти участь в організації рецензійного відділу "України" взагалі, разом з Дмитром Абрамовичем, Михайлом Неоновичем Петровським, Олексієм Івановичем Покровським, Анатолієм Григоровичем Єршовим, Костянтином Теодосієвичем Штепою, — а може й іншими, як проф. Рихлик, Турцевич і ін. В жовтні може ми зберемо тут конференцію в сій справі, але часом прошу приступити до діла, а саме — разом з тими, що я назвав — зліпити приблизний список статей, книг і журналів, котрі Ви б уважали за потрібне, щоб їх зрецензувати в Україні...» (лист від 10 серпня 1928 р.) [13, 55].

Листи М. Грушевського, адресовані К. Харламповичу та іншим ніжинцям, носять методично-повчальний характер. Він указував не лише на праці, які слід було прорецензувати, а й сам підхід до написання відгуку, дбаючи про розширення жанру критичної статті. Подаємо тут ще один лист М. Грушевського, в якому йдеться про вчених регіону. Він адресований академіку К. Харламповичу:

«Дорогой Кость Васильович! Дістав Вашого листа, дякую за щирю охоту попрацювати Вам і всім, хто до того береться. Але може Ви не завважили того, що я просив зробити — списати, що ніжинські

співробітники вважають вартим обговорення. Найкраще почати від журналів, які отримуються в Ніжині, нових книг, які отримані там, в другу чергу — чого нема, але варто б по гадці те обговорити. І тоді означити, що з того могли б обговорити ніжинці. (Нехай би на карточках написали заголовки журналів, книг і статей, котрі признають вартими обговорення, і потім сі карточки зложити разом).

Важно зложити хоч невеликий, але охочий гурток людей, готових прийняти на себе обговорення кожного видання, що потрібно обговорити відповідно загальному планові. Такий гурток зложився у Львові, як я організував «Записки» в 1890-х рр., і їх бібліографічний відділ був найкращим, що було коли-небудь на Україні. Я сподіваюсь, що в Києві сеї осені також буде кілька, але багато покладають на ніжинців, а також на одеситів; коли буде хоч 2-3 чоловіки, котрим можна буде доручити все що буде потрібно, се буде велика поміч. Саме я вже не можу брати на себе того, що проробив в 1890-х рр. Але сподіваюсь, що гурток мене замінить.

14.Х. хочемо зібрати робочу нараду співробітників України й Істор. секції (в програмі — організація бібліографії, досліди старої історії України й укр.-молдов. відносини в історії, фольклорові). Секція заладить дирку. Сподіваюсь, що приїде і кілька ніжинців. Там обговоримо детальніше.

Щирий привіт від усіх нас Вашій дружині і Вам. Ваш М. Г.» [14, 58].

Не припинялися взаємозв'язки професорів та викладачів НІНО з М. Грушевським і після його вимушеного від'їзду до Москви. У справі-формулярі на М. Грушевського №7537, що міститься у Державному архіві СБУ, є свідчення і про зустрічі академіка з ніжинцями.

У повідомленні таємного Інформатора від 30 січня 1930 р. описується епізод: «Грушевський, розмовляючи із Штепою конфіденційно в себе на квартирі, після повернення останнього з Харкова, цікавився між іншим, в «якому стані процес» СВУ, однак нічого про це не говорив. Як і завжди, нині жалівся на «утиски» [15, 82].

Через півроку у документах ГПУ з'являється запис, в якому відбито новий етап у діяльності М. Грушевського, що розпочався восени 1930 р. Пристосовуючись до обставин, він, за твердженням авторів одного з документів, прагне всіляко використовувати як марксиста

К. Штеппу, доручаючи йому різні доповіді, радиться з ним [16, 48]. Сьогодні, завдяки публікаціям Юрія Шаповала та Ігоря Верби, стала відома роль Костя Штеппи, в трагічній долі родини Грушевських [17].

На жаль, цькування й гоніння М. Грушевського та його послідовників не дали розширити взаємовідносини з ніжинцями, які б сприяли розквіту української історичної науки. Безумовно, дана розвідка висвітлює далеко не всі факти наукових та особистих взаємин ученого з науковцями Ніжинської вищої школи, але це дослідження, на думку автора, дасть змогу поглибити і розширити пошуки в цьому напрямі.

Література

1. Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К.: Укр. видавнича спілка, 2002; Грушевський М. Щоденник (1888—1894 рр.). / Упор. Леоніда Зашкільняка. — К.: АТ «Книга», 1997; Винар Любомир. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації /Статті і матеріали/. — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — К., Кембридж, 1991; Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992; Академік М.С. Грушевський. Матеріали до бібліографії. 1914—1934 рр. // Уклав Б. Грановський. — К., 1991. — Вип. 1; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К. [б.в.], 1993; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти. — К.: Четверта хвиля, 1996.

2. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початок організації української науки // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 9; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). 3 нагоди 125-ліття від дня народження // Силуети епох. — Дрогобич, 1992; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думка про третю і останню добу історика (1924—1934) // Український історик. — 1996. — № 1—4; Зашкільняк Л. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. // Вісник ЛДУ. — Серія історична. — Львів, 1997. — Вип. 32; Щербань Т. Фундатори УНТ. — К., 1992; Юркова О.В. Діяльність науково-

дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К.: [б.в.], 1999.

3. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К.: Наук. думка, 1993. — 416 с.; її ж. Історія України: У 2-х т. — К.: «Либідь», 1993. — Т. 1; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: [б.в.], 1993. — 321 с.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — 560 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К.: Україна, 1996; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа УНЦ і останні роки (1931—1934). — К.: Україна, 1999.

4. Самойленко О.Г. М.С. Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Наукові записки НДПІ. Вип.1. — Ніжин, 1997. — С. 82—84; його ж. Михайло Грушевський і Ніжинська вища школа // Рідна школа. Спеціальний випуск.- 2000, серпень. — С. 46—48; його ж. Історіософія М.С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції (травень 1996). — Ніжин, 1997. — С. 88 — 98. (Співавторство із Л.В. Таран).

5. Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака. — Т.1. — Львів—Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1997; «Ваш люблячий... М. Грушевський» (Маловідомі документи з родинного архіву) / Публ. М.А. Панової і О.Б. Пантюхова // Архіви України. — 1996. — № 1-3; Гирич І. Архів М. Грушевського // Київська старовина. — 1992. — № 1; Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992; М. Грушевський: між історією і політикою (1920—1930-ті роки. Збірник документів і матеріалів. / Ред.кол.: П.С. Сохань, Г.В. Боряк, І.Б. Гирич, В.М. Даниленко, Р.Я. Пиріг; Ін-т укр. архіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — К.: [б.в.], — 1997.

6. Таран Л.В., Самойленко О.Г. Історіософія М.С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. — Київ-Ніжин, 1997.

7. Філіал Чернігівського державного обласного архіву у Ніжині (далі — ФЧДОАН), ф. 427, оп. 1, спр. 671, арк. 93.

8. Там само, спр. 674, арк. 95.

9. Там само, спр. 356.

10. Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комен. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. — №1. — 2000. — С. 71-87.

11. Чернухін Є.К. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела // Історичні зошити. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

12. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал; НАН України, СБУ, Українське історичне товариство. — К.: «Україна», 1996; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: [б.в.], 1993. — С. 185-186.

13. ФЧДОАН, ф. 6214, оп. 1, спр. 1.

14. Там само.

15. Пристайко Я., Шаповал Ю. Вказ. прац.

16. Самойленко О.Г. Михайло Грушевський і Ніжинська вища школа // Рідна школа. — 2000. — № 8.

17. Шаповал Юрій. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001; Верба Ігор. Кость Штеппа // Український історичний журнал. — № 3. — С. 97-112; — № 4. — 98 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІНСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНЦІВ «ЗАПОВІТ» ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО.

Історія кожного народу містить події, які є вирішальними, доленосними в його становленні, періоди, коли життя суспільства виходить із берегів, традиційних норм, внаслідок чого нерідко відбувається зміна історичних епох — ті, що віджили своє, закінчуються і наступають інші, нові. Саме такою доленосною подією в 1917 р. було створення Української Народної Республіки, першим президентом якої став Михайло Сергійович Грушевський, вчений світового рівня, 140-річчя від дня народження якого відзначають сьогодні не лише в Україні, а і в Чехії, Росії, Татарстані.

Відзначають ювілейну дату і в Білорусі. Наукова громадськість, в їх числі представники Інституту історії НАН Білорусі, вчені Білоруського державного Університету, Педагогічного Університету імені М. Танка, вчені з міста Чернігова проводять історичні читання, присвячені ювілейній даті, а саме 140-річчю від дня народження М.С. Грушевського. Ці читання можна розглядати як ще один важливий крок у розширенні наукових взаємовідносин, зміцненні зв'язків двох близьких, братерських народів.

Нині в Республіці Білорусь проживає 237 тисяч українців — 2,4% від усього населення республіки, 48% з них визнають українську мову рідною. У Гродно, Вітебську, Мінську, Молодечно, Могильові діють громадські об'єднання українців. Як свідчить статистика, українці Білорусі мають високий освітній ценз — 95% українців мають вищу і середню освіту. В НАН Білорусі працює 12 академіків, стільки ж членів-кореспондентів, які мають українське походження. Чимало відомих фахівців українського походження працюють в таких галузях науки як хімія, ботаніка, фізика, медицина, освіта. Всі ми разом своєю творчою працею сприяємо економічному та культурному розвитку Республіки Білорусь.

Як і кожне національне громадське об'єднання, члени Мінського міського громадського об'єднання українців «Заповіт» працюють над

збереженням української мови, культури, народних традицій та своєї історії. Донести до молоді наше історичне минуле, розповісти про видатних діячів, які творили історію — це завдання не лише наукової громадськості, а й українських громадських об'єднань у цілому.

Протягом останніх років Мінське міське громадське об'єднання українців «Заповіт» стало активніше працювати в напрямку налагодження контактів з краєзнавцями і одержало велику підтримку від вчених Інституту історії НАН Білорусі та України, товариства дружби «Білорусь — Україна», з якими активно співпрацює. Варто зазначити, що за допомоги Білоруського товариства дружби, керівником якого є ректор Білоруського державного університету В.І. Стражев, ми маємо можливість проводити сьгоднішні історичні читання. Активізації нашої роботи сприяє Посольство України в Республіці Білорусь.

В 2002 р. проводився рік Шевченка в Білорусі. У рамках цього значного заходу Посольством України в Республіці Білорусь, Інститутом історії НАН Білорусі, Інститутом історії НАН України, Комітетом в справах релігій і національностей за участі українців Білорусі була проведена Міжнародна наукова конференція «Беларусь — Україна: гістарычны вопыт ўзаемаадносін». В роботі цієї конференції взяло участь понад 80 науковців. Видання матеріалів конференції Інститутом історії НАН Білорусі стало значною подією.

Велику роботу було зроблено до 60-річчя визволення Білорусі і України від фашизму. Товариством підготовлено і видано науково-популярний збірник «Навічно в пам'яті народній» про 129 учасників Великої Вітчизняної війни — українців, які за визволення Білорусі віддали своє життя. Їх імена увічнені в назвах вулиць, бульварів; в районних містах та селах встановлені пам'ятники та меморіальні дошки. Понад дві тисячі українців під час Вітчизняної війни удостоєні почесного звання Героя Радянського Союзу. За визволення Білорусі зірку Героя вручено 236 українцям. Книга перекладена українською мовою та вийшла під назвою «В боях за синьооку Білорусь».

До знаменної дати 60-річчя визволення Білорусі Комітетом у справах релігій і національностей проводилася Міжнародна наукова конференція «Народы СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», в якій представники українців взяли активну участь.

Займаючись питаннями збереження нашої історії, члени товариства «Заповіт» стали ініціаторами створення в 2002 році Громадської комісії при БГОУ «Ватра» з увічнення пам'яті П.С. Орлика — гетьмана і автора першої конституції України. До складу комісії увійшли члени громадських об'єднань українців, вчені, Лауреати Державної премії Білорусі, депутати Національних зборів республіки. Комісія розпочала свою діяльність з розповсюдження широкої інформації про П. Орлика, організувала виставки літератури, публікації в газеті «Українець в Білорусі».

У 2005 році вперше в м.Вілейка відбулись історичні читання «Вилейская земля — колыбель выдающегося государственного деятеля, автора первой конституции Украины П. Орлика», в яких взяли участь вчені з Білорусі та України. Громадська комісія, Посольство України в РБ звернулись до білоруської влади з проханням увічнити пам'ять П. Орлика. В 2006 році Мінським облвиконкомом було прийнято рішення про встановлення Пам'ятного знака П. Орлику в селі Косу́та. В даний час на батьківщині гетьмана встановлена пам'ятна дошка. За ініціативи Громадської комісії у Вілейському краєзнавчому музеї відкрито експозицію про життя та діяльність П. Орлика. Українці звернулись до Вілейської районної ради з проханням назвати одну з вулиць міста Вілейки іменем П. Орлика.

Зусиллями громадської комісії, інститутів історії Білорусі та України, Посольства України в Республіці Білорусь, зокрема, радника — В.А. Козловського та другого секретаря — Л.П. Ясинського видано книгу «П. Орлик — гетьман і автор першої конституції України». Автори книги: В. Чухліб — директор науково-дослідницького інституту козацтва при Інституті історії НАН України, А. Грицкевич — професор Білоруського державного університету культури, О. Ситрукевич — професор кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету.

На честь роду Орликів Франція назвала відомий міжнародний аеропорт Орлі. Так вшановано сина П. Орлика — генерала французької армії.

В 2007 році у зв'язку з 335-річчям від дня народження П. Орлика були проведені історичні читання, фотовиставка про батьківщину великого гетьмана, конкурс на кращий твір та малюнки про П. Орлика

серед учнів місцевих шкіл, гімназій та фестиваль дружби в м. Вілейка. Політик і державотворець П.С. Орлик і сьогодні нас об'єднує, вертає до чистих джерел нашої історії.

А скільки ще відомих імен та історичних фактів не повернено із забуття?

Визвольна війна Богдана Хмельницького відбувалась не лише в Україні, її підтримував і білоруський народ. Б. Хмельницький неодноразово перебував у Білорусі, в Жировичівському монастирі у свого приятеля Йосифа Нарубовича-Тукальського, видатного церковного діяча свого часу.

Одним із соратників Богдана Хмельницького був наказний гетьман Михайло (Станіслав) Кричевський, шляхтич з Берестейщини. Він проводив ту політичну лінію, яка необхідна була на той час гетьману України, брав участь у битві під Жовтими Водами, Корсунем, визволив Б. Хмельницького з татарського полону. Б. Хмельницький неодноразово доручав йому дипломатичну місію, зокрема, вести переговори з кримським ханом.

Влітку 1648 р. біля м.Лоева, що на Гомельщині, відбулась одна із відомих в історії битв, де зустрілись козаки М. Кричевського, який не давав спокою польській шляхті, та Яна Радзівіла. Тут наказний гетьман загинув. З української сторони загинуло майже 10 тисяч козаків-повстанців, які були в загонах Станіслава Кричевського. Через 350 років білоруські історики, краєзнавці знайшли поле Лоевської битви. На її місці встановили 4-х метровий хрест з надписом «Успокой, Господь, души полеглих».

Товариство «Заповіт» планує разом з Інститутом історії НАН Білорусі провести в Лоеві історичні читання. Уже зроблена програма читань, готуються доповіді, є домовленість з Лоевським міським виконавчим комітетом.

В Мінську вчився один із блискучих дипломатів, високоосвічена людина свого часу — Павло Тетеря, видатний державний діяч часів Богдана Хмельницького.

Під стінами старого Бихова загинув наказний гетьман Іван Золотаренко.

Козаки Івана Богуна не раз бували на Могильовщині.

І ще багато чого можна згадати, але головне, щоб про це знала молодь, про свою історію та видатних діячів, про добрі історичні стосунки наших народів та про видатні постаті, які творили та діяли на білоруській землі.

На мій погляд, необхідно більш глибоко вивчати й історію українців Берестейщини, маючи на увазі, що сьогодні відкривається багато документів, які довгий час були не доступні вченим, широкому колу громадськості. Берестейщина — це край, де компактно проживає українське населення, яке зберігає свою мову, культуру та історію.

Не можу не сказати, що цілий пласт не вивчено з питань Голодоморів 1923–1933 рр. та 1946–1947 рр. не лише в Україні, а і в Білорусі. Трагедія Голодоморів торкається не тільки українського, а й білоруського народів. Так що треба ще багато вивчати і працювати по збереженню історичної пам'яті наших народів.

Сьогодні наші науково-історичні читання присвячені діяльності М.С. Грушевського — історика, видатного вченого, який мав великий вплив не лише на українську історично-громадську думку, а і взагалі на слов'янську історію, в тому числі і на білоруську. Ставши в березні 1917 року політичним лідером України, він в складних умовах революційної боротьби і міжнародних відносин всі свої сили віддав на створення суверенної і незалежної української держави. Політична діяльність М. Грушевського увінчалася проголошенням Української Народної Республіки, першим президентом якої він став. В ці дні, коли ми відзначаємося 140-річчя від дня його народження, прислухаємося до його думки, його заклику.

В статті «Велика Україна» М. Грушевський писав: «Тільки тоді, коли держава, громада стане не пустою вівіскою, не порожньою фразою, а дійсно центром думки і волі, предметом культу, коли послужить Великій Україні, стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українця, тільки тоді український народ зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства». Отже будемо цей наказ пам'ятати!

Дозвольте від імені Правління МГОУ «Заповіт» щиро подякувати керівництву Білоруського державного університету, особисто ректору В.І. Стражеву, декану історичного факультету С.М. Ходину та виразити щирю вдячність Вдовенко С.М., першому секретарю Посольства

України в РБ, вченим Ніконенко Д.М., Бойко В.М. із м.Чернігова, які відгукнулися на запрошення і прибули до нас, а також всім, хто приймав участь в читаннях.

Особлива вдячність професору О.А. Яновському за участь і підготовку наших науково-історичних читань.

Светлана Луговцова

ВЗГЛЯДЫ М. С. ГРУШЕВСКОГО НА НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИИ

В науку Михаил Сергеевич Грушевский вошел как историк мирового масштаба, основатель украинской исторической школы и организатор научной деятельности. Его схема истории Украины доминирует в современной украинской историографии, а работа «История Украины-Руси» вывела украинскую историческую школу на мировой уровень. Грушевский не только «писал» историю, он сам, как государственный деятель, стоял в центре современного ему исторического процесса. Сложно переоценить его вклад в культурное, научное и политическое возрождение Украины. «The right man at the right place», — так определил Л. Добровольский, сотрудник Украинской Академии наук времен Грушевского [11, с. 327].

Работы М. С. Грушевского сразу вызвали острую критику со стороны российской и польской историографии, что объясняется целым рядом исторических, политических и даже военно-стратегических причин. Сборник 1998 г. «Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола» объединил работы крупнейших исследователей «украинского сепаратизма» 10—20-х гг. XX в., современников его эволюции — князя А.М. Волконского, А.В. Стороженко, профессоров П.М. Богаевского, И.А. Линниченко, Т.Д. Флоринского и др. Авторы уже в конце XIX — начале XX в. спорили с положениями, высказанными в работах М.С. Грушевского. Суть спора можно передать одной фразой (профессора, доктора права П.Е. Казанского): «Мы живем в удивительное время, когда создаются искусственные государства, искусственные народы и искусственные

языки» [20, с. 6]. Время же издания сборника (1998 г.), весьма показательно и свидетельствует о том, что полемика по вопросам «украинского сепаратизма» по-прежнему актуальна, теперь уже в современной российской историографии.

Обзор же полемики, продолжающейся в польской историографии, дал В.В. Тельвак. В статье «Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX—XX ст.)» проанализирован широкий спектр оценок в польской исторической науке XX в. научной и общественно-политической деятельности М.С. Грушевского. Выявлены основные периоды и тенденции польского грушевсковедения, зависимость историографических позиций от изменения политических обстоятельств [19, с. 67]. По мнению автора, несмотря на насыщенность рефлексии на творчество Грушевского в польском историографическом пространстве, обращает на себя внимание её мозаичность, неравномерность в освещении основных проблем в научном наследии выдающегося украинца. В.В. Тельвак считает, что польская историография ещё не вышла на целостную обработку наследия М.С. Грушевского.

К сожалению, о насыщенности рефлексии на творчество М.С. Грушевского в белорусском историографическом пространстве говорить не приходится. На взгляд автора, такая ситуация обедняет возможности белорусских исследователей. Украинский ученый затронул в своих работах проблемы, непосредственно касающиеся истории Беларуси. Причем высказанные им мысли по целому ряду вопросов по-прежнему весьма актуальны и находятся в центре научных дискуссий.

Через шесть лет после появления первого тома «Украины-Руси», в 1904 г., М.С. Грушевский опубликовал статью «Общепринятая схема «русской» истории и дело рационального построения истории восточного славянства», в которой выступил с критикой официальной российской схемы истории Восточной Европы [9 с.298-304]. Он отверг концепцию так называемой «общерусской» народности. М.С. Грушевский доказывал, что нет «общерусской» истории, а тем более народности. Он считал, что утвердившаяся к началу XX в., в российской историографии концепция не выдерживает научной критики и поэтому должна быть отвергнута и заменена новой, в

которой будет объективно объяснен этногенез и историческое развитие восточноевропейских народов. Целый ряд основных положений предложенной исследователем схемы имеют непосредственное отношение к истории Беларуси:

- украинский исторический процесс развивался как в государственный так и в бесгосударственный периоды;
- Московское государство не было преемником Киевского, оно выросло на своем корне. И отношение к нему Киевского государства можно скорее сравнить с отношениями, например, Римского государства к своим гальским провинциям. Следовательно, претензии Москвы на «собираение» всех восточнославянских земель необоснованны;
- в объективной реконструкции истории Восточной Европы следует исследовать отдельно национальные истории украинцев, белорусов и русских.

Названные положения несомненно повлияли на формирование концепции истории Беларуси, утвердившейся в современной белорусской историографии. В советской историографии господствовала концепция о существовании единой древнерусской народности, на базе которой сформировались русский, украинский и белорусские народы. Однако теоретический постулат этнического равновесия на практике трансформировался в бесспорный российский приоритет. Считалось естественным начинать историю России с времён Киевской Руси, и политически опасным утверждать тоже самое относительно Украины или Беларуси. В современных школьных учебниках изложение истории Беларуси начинаются со времени расселения восточнославянских племен на её территории, подробно освещается развитие белорусских земель в X — XIII вв., т. е. отдельно рассматривается национальная история белорусов.

В своих работах М.С. Грушевский историю Беларуси рассматривал, преимущественно, в сравнительном аспекте. Так, обращаясь к истории Великого княжества Литовского, он подчеркивал, что литовская народность попала под влияние славянских государственных и общественных форм, религии, быта, письменности. Причем он считал наиболее влиятельной «белорусскую стихию», так

как земли белорусов ранее вошли в состав ВКЛ и были теснее связаны с ним, чем украинские [10, с. 161—162]. Белорусский исследователь А.К. Кравцевич, сравнивая взгляды М.С. Грушевского по вопросу создания ВКЛ с точками зрения представителей польской и российской историографии начала XX в., определяет их как наиболее «нейтральные». М.С. Грушевский не берется судить о путях и средствах — военных или мирных — формирования исторического ядра новой государственности. Он просто констатирует распространение в 30—40-е гг. XIII ст. власти Миндовга над княжествами так называемой Черной Руси [14, с. 40] Вместе с тем, по поводу оценки сущности созданного государства М.С. Грушевский высказался достаточно определенно: «Основую Великого княжества Литовского были племена литовские и земли белорусские: тот русский элемент, который создал ВКЛ был не украинский, а белорусский. Также как Великое княжество Литовское можно (и нужно) в определенной мере считать славянским государством, наследником Киевского государства, то во всяком случае государством не украинским, а в первую очередь белорусским, и в целом его историю также нельзя вводить в украинскую историю как и историю Великого княжества Московского» [Там же]. Заявление, с научной точки зрения, революционное для начала XX в. В то же время М.С. Грушевский отдавал дань традиционным взглядам, используя, в частности, формулировку «литовская оккупация на Руси». Белорусские исследователи не могут согласиться также с утверждением о том, что «после Люблинской унии в составе Великого княжества Литовского из украинских земель осталась земля Берестейская и Пинская» [4, с. 194—195], тем более что автор не подкрепил его убедительными аргументами.

Являясь одним из первых исследователей казачества, отмечая его особую роль в украинской истории, М.С. Грушевский одновременно не замалчивал казацкие бесчинства. В частности, когда в ходе событий 1603 г. реестровые казаки, возвращаясь из Ливонского похода через территорию Беларуси, «разорили православную Русь, как неприятельскую землю»: грабили жителей Полоцка, Витебска, Орши, Мстиславля, Кричева, Могилева, Чичерска, Гомеля, Речицы и других населенных пунктов, уводили в плен женщин и детей [6, с. 317—320].

Для М.С. Грушевского характерен критический анализ исторических источников, на основании которых он осуществляет исторический анализ и синтез. Так, исследователь внимательно изучил сведения казацких летописцев об остром религиозном противостоянии на территории Украины накануне 1648 г. И пришел к выводу, что реальные конфликты имели место главным образом на западе Украины: в Люблине, Красноставе, Соколе. Причем в основном это были отголоски тех споров между православными и униатами, которые возникли после «пунктов успокоения» 1635 г.* по поводу раздела церковного и монастырского имущества [7, с. 83—86]. М.С. Грушевский рассмотрел также содержание ещё одной исторической легенды, прозвучавшей в произведениях казацких летописцев: об аренде церквей евреями и соответственно взимании доходов за возможность отправления православными церковных служб и обрядов. Исследователь пришел к выводу, что это не более чем миф, причем достаточно позднего происхождения. Его некритическое воспроизведение в работах Н.И. Костомарова и художественных произведениях Н.В. Гоголя привело к тому, что он закрепился в украинском общественном сознании в качестве одного из аргументов исторического антисемитизма [7, с. 123—128]. Необходимо отметить, что внимательное изучение вопросов национальных и религиозных взаимоотношений местного населения с еврейским в разные исторические периоды, вклад еврейского населения в историю Беларуси ещё ждёт своих исследователей белорусской истории.

М.С. Грушевский сформулировал принципиально важный вопрос: «В том, что православная вера стала знаменем украинской национальности в противостоянии с католической Польшей, что было причиной, а что следствием? ... что было причиной такой интенсивности национально-религиозного антагонизма — антагонизм

*На сейме 1635 г. были подтверждены королевские акты, которые гарантировали православной и униатской церквям свободу культа и равноправие религий. Обсуждалось даже создание общего патриархата в Киеве (кандидатом на патриаршество был П. Могила). Однако негативное отношение Рима, конфликты между униатами и православными похоронили эти начинания.

религиозный или национальный?» [5, с. 295]. Исследователь пришел к выводу, что под религиозным покровом скрывался, прежде всего, национальный украинско-польский конфликт, вызванный экономическими и политическими причинами [Там же, с. 301]. Сдержанно он оценивает и успехи так называемой «могилянской эпохи»*, которая считается периодом возрождения православной церкви Украины и Беларуси. По его мнению, вне чисто церковных конфессиональных интересов она имеет весьма сомнительную ценность, так как «пренебрегала народными традициями и направляла украинскую культурную жизнь на чужие дороги, поэтому в развитие украинской национальной культуры никак не была расцветом, а скорее продолжением периода упадка» [6, с. 99]. В белорусской историографии вопросы церковных и этноконфессиональных отношений рассматривались в работах Т.Б. Блиновой [1], М.С. Корзуна [13], С.А. Падокшина [17], С.В. Морозовой [15, 16].

На наш взгляд, для современных исследователей важны не только конкретные оценки, высказанные в работах М.С. Грушевского, в том числе и по вопросам белорусской истории, но и его подход к освещению явлений и событий. Современное направление в исследовании и реконструкции исторического существования отдельных народов развивается в рамках всестороннего изучения многомерной жизненной активности народа-нации, независимо от наличия у него собственной государственности. Речь идет о так называемой социальной истории (social history), которая заняла доминантное место в мировой историографии. По мнению Л. Винера, М.С. Грушевский опередил свое время, так как отправной точкой его научного исследования всегда было изучение исторической жизни народа в разных сферах его деятельности [3, с. 515]. Именно поэтому М.С. Грушевский соединял исторические исследования с социологическими и на стыке наук находил прочную основу для реконструкции, анализа и синтеза исторического процесса. Достаточно обратиться к оглавлению его работ, чтобы увидеть подход автора к освещению жизнедеятельности разных групп населения. Например,

*Могила Петр (1597—1647) — добился от королевской власти восстановления Киевской митрополии. В 1633—47 гг. митрополит киевский и галицкий. Основал в 1632 г. Киево-Могилянскую коллегию.

«Три завещания, как иллюстрация религиозно-морального и бытового мировоззрения, их авторы — слабость их политических интересов. Обеспечение материальных интересов, практицизм и идеализм, отношение к родственникам, имущественные права женщин, воспитание и образование детей, ... отношение к подданным и слугам, взгляды общественные и политические» [5, с. 661]. Или такая фраза, касающаяся событий лета 1652 г.: «...опустошение от чумы и самочувствие войска» [8, с. 372]

В 60—80-е гг. XX в. в западной историографии произошло смещение интересов в сторону культурно-антропологической «микроистории», которая отказалась от так называемой истории «событийной». Большинству исследователей было ясно, что история должна освобождаться от всеобъемлющих общественно-политических доктрин, которые подчиняют прошлое одной руководящей идее. Так появился феномен «новой социальной истории», представители которой сосредоточились на изучении конкретных групповых и индивидуальных проявлений людской деятельности, привлекая методы других научных дисциплин, пытаясь получить незаангажированное научное знание, опирающееся на понимание человеческой природы и закономерностей социальных связей. Историческая ситуация представлялась через призму ментальности людей своего времени; в центре внимания оказались не события, а их видение и восприятие человеком и группами людей. В результате произошла смена предмета исследования: взгляд историка переместился с общественных структур на «социальную практику действующих лиц» [12, с. 29—30]. Такой культурно-антропологический подход характерен для работ представителей современной украинской историографии. Так, одна из последних работ киевской исследовательницы Наталья Яковенко «Параллельный мир» имеет подзаголовок «Исследование из истории представлений и идей в Украине XVI—XVII в. «, ясно определяющий подход автора к исследуемой тематике [22]. В предисловии ко второму изданию своих «Очерков истории Украины» исследовательница заявляет о желании отказаться от обезличенности «национально-государственной парадигмы» украинской истории, которую населяют только «деятели», как будто «без них ни дети не рождаются, ни поры года не меняются» [21, с. 9]. Н. Яковенко считает главным действующим

лицом своих «Очерков» человека и мир его представлений и идей [Там же, с. 10]. Аналогичные подходы реализует в своей работе, посвященной истории украинского крестьянства XIX в., Ю. Присяжнюк [18]. Автор рассматривает отношение крестьян к труду, религии, власти, этнической идентификации, исторической памяти. Постановка таких вопросов в исследовании позволяет ему отказаться от многих мифов о крестьянстве, распространенных в историографии.

Востребованность аналогичных исследований в белорусском историческом пространстве очевидна. Авторы учебных пособий как для высших, так и для средних учебных заведений, пытаясь осветить быт, систему взглядов и представлений разных групп населения, постоянно сталкиваются с нехваткой соответствующих работ, на основании которых можно было бы нарисовать картину жизни белорусской деревни или города в разные периоды их существования. Дальнейшей разработке названного направления в белорусской историографии будет, в том числе, способствовать изучение работ М.С. Грушевского и монографий украинских коллег.

Литература

1. Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии. — Мн.: Беларусь, 1990.
2. Винар Л. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації: Статті і матеріали. — К.: Нью – Йорк, Торонто, 1995.
3. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В. Степанков. — Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — К.: Наук. думка, 1992.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 6. — К.: Наук. думка, 1995.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 7. — К.: Наук. думка, 1995.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 8. — К.: Наук. думка, 1995.
8. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 9. Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1996.

9. Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства / За ред. В.И. Ламанского // Статті по славянознавству. — СПб., 1904. Вип. 1.

10. Грыцкевіч А. Грушэўскі М.С. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. — Т. 3. — Мн.: [б.и.], 1996.

11. Добровольський Л. Києвщина та Київ у працях М.С. Грушевського // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. — К.: [б.и.], 1928. — Т. 1.

12. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. — Львів: [б.в.], 2004.

13. Корзун М.С. Русская православная Церковь на службе эксплуататорских классов: X – 1917 год. — Мн.: Беларусь, 1984.

14. Краўцевіч А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. Rzeszow. 2000.

15. Морозова С. Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596-1839). — Гродна: ГрДУ, 1996.

16. Морозова С. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839). — Гродна: ГрДУ, 2001.

17. Падокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI — начало XVII в.). — Мн.: [б.в.], 1970.

18. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ—ХХ ст.: еволюція, ментальність. Традиціоналізм. — Черкаси: [б.в.], 2002.

19. Тельвак В.В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ-ХХ ст.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 5.

20. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вступ. статья и комментарии М.Б. Смолина. — М.: [б.в.], 1998.

21. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Арт-Вертеп, 2005.

22. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ—ХVІІ ст. — К.: Арт-Вертеп, 2002.

М.С. ГРУШЭЎСКИ ЯК ДАСЛЕДЧЫК АГРАРНАЙ ГІСТОРЫІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVI — ПАЧАТКУ XVII ст.

Юбілей славутага ўкраінскага навукоўцы і грамадскага дзеяча М.С. Грушэўскага дазваляе нам яшчэ раз асэнсаваць яго шматгранную дзейнасць. Так, хацелася б разгледзець малавядомую частку яго творчай спадчыны — даследаванні аграрнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага другой паловы XVI — пачатку XVII ст.

Другую палову XVI — першую палову XVII ст. можна назваць паваротным момантам у развіцці эканомікі Вялікага княства Літоўскага. На змену старым формам гаспадарання прыходзіць новая сістэма землекарыстання, пабудаваная на працы цяглых сялян. Яна атрымала назву фальваркава-паншчыннай сістэмы. Пра яе трываласць сведчыць той факт, што дадзеная сістэма праіснавала на тэрыторыі Беларусі некалькі стагоддзяў (да пачатку XX ст.) і на працягу гэтага значнага прамежку часу з'яўлялася досыць эфектыўнай формай землеўпарадкавання. Вывучэнне станаўлення эканомікі Вялікага княства Літоўскага дае магчымасць пераасэнсаваць тыя працэсы, якія адбываліся ў беларускай эканоміцы ў больш позні час, а таксама вызначыць аб'ектыўныя законы развіцця сельскай гаспадаркі ўсходнеславянскіх земляў.

Упершыню праблема эвалюцыі землеўладання і землекарыстання на беларускіх землях у другой палове XVI — пачатку XVII ст. ўздымаецца ў працах гісторыкаў канца XIX — пачатку XX ст. Варта адзначыць, што першыя крокі па даследаванні гэтых праблем былі зроблены ў Кіеве. Менавіта працы М.Ф. Уладзімірскага-Буданава [1], і Ф.І Леантовіча [2] паклалі пачатак вывучэння прыватнаўласніцкага маентка на тэрыторыі Вялікага княства ў азначаны перыяд. Дадзеная праблематыка ўзгадваецца перш за ўсё з нагоды даследавання гісторыі юрыдычных адносінаў на землях Вялікага княства Літоўскага. Так, у працах Ф.І. Леантовіча ўпершыню сустракаецца аналіз шляхецкага гаспадарчага двара як формы арганізацыі феадальнай гаспадаркі. У

некаторай ступені ў даследванні разглядаецца юрыдычны статус двара. Ф.І. Леантовіч лічыў, што шляхецкі двор адпавядае юрыдычнаму тэрміну *curia*, *curiae* і тым самым адносіцца да даўніх інстытутаў права. Што ж датычыцца функцыяў гаспадарчага двара ў разглядаемы перыяд, то ён бачыў гаспадарчы двор як адміністрацыйны і гаспадарчы цэнтр кожнага панскага маентку, пры гэтым заўважаныя ў дакументах тэрміны «двор», «дворец», «маетность» і «маёнток» з'яўляюцца ідэнтычнымі. Безумоўна, азначаныя даследчыкі не займаліся эканамічнай гісторыяй, яны аналізавалі эканамічныя з'явы, грунтоуючыся на базе палітычнай гісторыі і гісторыі права. Таму некаторыя іх тэзісы могуць не зусім адпавядаць рэальнасці. Аднак менавіта з працаў гэтых гісторыкаў пачалося вывучэнне эканомікі Беларусі XVI—XVII ст. у цэлым і прыватнаўласніцкага маентку ў разглядаемы перыяд у прыватнасці.

Наступным крокам у вывучэнні дадзенай праблемы можна лічыць працы М.К. Любаўскага [3]. Яго дэфініцыя гаспадарчага двара і маентку супярэчыць поглядам Ф.І. Леантовіча. Так, апроч разумення шляхецкага гаспадарчага двара як адміністрацыйнага і гаспадарчага цэнтру ўладання, ён вызначае двор як сядзібу, якая утрымлівала ў сабе жылыя і гаспадарчыя пабудовы. Зыходзячы з гэтага, паняцці «маетность» і «маёнток» маюць значна больш шырокія значэнні. Яны разглядаюцца як адно ці некалькі паселішчаў з іх жыхарамі, якія ўваходзілі у адну сістэму гаспадарання з цэнтрам — гаспадарчым дваром і належалі аднаму землеўладальніку. Акрамя гэтага ў сваіх нарысах па гісторыі Літоўска-Рускай дзяржавы ён разглядаў працэс правядзення аграрных рэформаў сярэдзіны XVI ст. на Беларусі. Даследчык першым ўказваў на значэнне уплыву валочнай памеры ва ўладаннях каралевы Боны на тэрыторыі Пінскага і Клецкага княстваў на далейшы працэс рэарганізацыі сельскай гаспадаркі ў Вялікім княстве Літоўскім.

Пытанні эканамічнага развіцця ўкраінскіх зямель у другой палове XVI — пачатку XVII ст. у складзе Вялікага княства Літоўскага атрымалі адлюстраванне ў шостым томе грунтоўнага выдання «Історія Украіні-Русі», якое было выдадзена ў 1907 г. ў Кіеве М.С. Грушэўскім [4]. Даследаванне вызначаецца шырокай крыніцазнаўчай базай. Аўтар выкарыстоўвае дадзеныя Літоўскай Метрыкі, Статутаў ВКЛ, акты

гродскіх і земскіх судоў, матэрыялы Варшаўскага архіву, архіву Сангушкаў, Львоўскага архіву і іншыя дакументы. Даследаванне стану арганізацыі сельскай гаспадаркі ў азначаны час вялося на падставе каралеўскіх маёнткаў: Сяніцкага, Любачыўскага, Драгабіцкага і Рагацінскага. Матэрыялы па дадзеных гаспадарках датуюцца канцом саракавых гадоў XVI ст. — часам напярэдадні шырокамаштабнай рэформы 1557 г. Жыгімонта II Аўгуста. У гэтым кантэксце азначаная інфармацыя з’яўляецца надзвычай каштоўнай, таму што маецца дайшла малая колькасць крыніцаў, якія датычацца развіцця сельскай гаспадаркі на беларускіх землях сярэдзіны XVI ст. Асноўную і найбольш поўную частку крыніц па гэтай праблеме складаюць інвентарныя вопісы маёнткаў. Варта адзначыць, што большая частка інвентароў, якія дайшлі да нас, адносяцца да першай паловы XVII ст., бо ў другой палове XVI ст. яны з’яўляліся эпизадычна, а з першай паловы XVI ст. да нас дайшло толькі два экзemplяры інвентарных вопісаў маёнткаў.

М.С. Грушэўскі рабіў аналіз розных па накірунках гаспадарчай дзейнасці маёнткаў. Так, напрыклад Сяніцкі маёнтак знаходзіўся на рачным гандлевым шляху ва Угорскія землі. Таму ён большай часткай быў арыентаваны на экспарт прадукцыі і на пэўную спецыялізацыю вытворчасці. Менавіта гэтая гаспадарка была ў большай ступені падрыхтаваная да валочнай памеры. Драгабіцкі маёнтак адносіўся да іншай групы гаспадарак - прыярытэтам яго дзейнасці была жывёлагадоўля і здабыча солі. Гэта было выклікана тым, што маёнтак знаходзіўся ў гарыстай мясцовасці, мала прыгоднай да земляробства. Пры гэты маёнтак меў радовішчы солі, што давала магчымасць атрымоўваць дадатковыя прыбыткі ад гандлю карыснымі выкапнямі.

Іншая сітуацыя назіраецца ў Рагацінскім маёнтку. Гэтая гаспадарка, якая знаходзілася ў паўднёва-усходняй частцы Галічыны, з’яўляецца яскравым прыкладам гаспадарчага двара сярэдзіны XVI ст. Характэрнай рысай яго дзейнасці была арыентацыя на самадастатковасць вытворчасці. Маёнтак уяўляў сабою амаль што замкнёную эканамічную сістэму, якая фактычна не была ўключана ў знешнеэканамічныя адносіны. Увядзенне валочнай памеры ў падобных гаспадарках было не заўсёды паспяховым, таму што падобнае развіццё маёнткаў было выклікана аб’ектыўнымі фактарамі: нізкай якасцю зямлі, неспрыяльнымі ўмовамі для гаспадарання, знешнімі прычынамі,

геаграфічнымі фактарамі. Таму М.С. Грушэўскі вызначаў геаграфічны фактар як адзін з найбольш значных у вызначэнні прычынаў нераўнамернасці распаўсюджвання фальваркавых гаспадарак на землях Вялікага княства Літоўскага. Найбольш хутка эканамічна развіліся тыя землі, якія знаходзіліся наўздоўж рачных гандлёвых шляхоў. Асноўным з іх гісторык лічыў Бугскі гандлёвы шлях, канечным пунктам якога быў Гданьск, які, пачынаючы з канца XIV ст., становіцца агульнаеўрапейскім цэнтрам гандлю. На яго рынак трапляла каля 70 % экспартуемага збожжа з усходнееўрапейскіх краінаў і, ў прыватнасці, з Вялікага княства Літоўскага. У Гданьска былі развітыя гандлёвыя сувязі з Галандыяй, і, фактычна, менавіта Гданьск з'яўляўся асноўным пастаўшчыком збожжа на рынак Амстэрдама.

М.С. Грушэўскі прааналізаваў прычыны, дзякуючы якім Гданьск стаў цэнтрам гандлю еўрапейскай значымасці на Балтыцы. Напачатку заняпад прускіх земляў пазбавіў горад абмежаванняў з боку прускага ўраду ў гандлёвай сферы. Горад набыў шырокія прывілеі і зрабіўся галоўным манапольным экспарцёрам польскай прадукцыі на еўрапейскі рынак. Аднак развіццё гораду затарможвалася неабходнасцю ўлічваць гандлёвыя законы Ганзейскага саюзу, да якога належаў і Гданьск, на чале з горадам Любэк. Аднак у сярэдзіне XVI ст. у выніку барацьбы Любэка і Даніі за Ганзейскую манаполію гандлю на Балтыйскім моры Гданьск пазбаўляецца Ганзейскай апекі і ў хуткім часе становіцца галоўным экспарцёрам польскага збожжа ў краіны Еўропы. У той час заходнееўрапейскія краіны, у прыватнасці Англія і Галандыя, перажывалі індустрыяльны бум, які найбольш яскрава праяўляўся ў тэкстыльнай прамысловасці. У сувязі з гэтым кошт на збожжа імкліва падымаўся, што дало магутныя імпульсы да эканамічнага развіцця ўсходнееўрапейскім краінам, у прыватнасці Вялікаму княству Літоўскаму і Рэчы Паспалітай, якія з'яўляліся пераважна аграрнымі дзяржавамі. Пра развіццё прыбытковасці экспарту збожжа ў краіны Заходняй Еўропы сведчаць дадзеныя польскага даследчыка другой паловы XVIII ст. Ф. Лойкі, на якія спасылаўся М.С. Грушэўскі. Так, у 1569 г. 1 лашт (адзінка масы ў сістэме еўрапейскіх мераў. польскі ці Гданьскі лашт быў роўны 2124 кг.) пшаніцы каштаваў 21 злоты і 18 польскіх грошаў, у 1592 г. — 45 злотых і 40 грошаў, то ў 1616 г. — 54 злотых і 48 грошаў. Менш чым за пяцьдзсят год кошт збожжа

падняўся ў два з паловай разы. Пры гэтым адбывалася надзвычайнае павялічэнне аб'ёму экспарту. Згодна з дадзенымі польскага даследчыка Ежы Тапольскага, ў 1575 г. праз Гданьск было экспартавана ў краіны Заходняй Еўропы 25, 3 тыс. лаштаў збожжа. У 1619 г. гэтая лічба павялічылася да 103 тыс. лаштаў [5; 54]. Павялічэнне аб'ёмаў экспарту фактычна ішло паралельна з павелічэннем кошту. Гэта сведчыць як пра запатрабаванасць Заходняй Еўропы ва ўсходнееўрапейскім збожжы, так і пра шырокае распаўсюджванне фальваркава-паншчыннай сістэмы ў гэтым рэгіёне, бо атрыманне прыбыткаў ад экспарту збожжа было магчымым толькі пры наяўнасці пэўнай збожжавай спецыялізацыі сельскай гаспадаркі, што было неад'емнай часткай фальваркава-паншчыннай сістэмы.

М.С. Грушэўскі ў сваёй працы прыводзіць цікавы дакумент — вытрымку з пісьма папскага нунцыя Камендонэ, які піша пра стан гандлю на землях Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай: «У апошнія гады хлебаробства развіваецца па берагах Віслы і іншых рэк, якія ўпадаюць у Балтыйскае мора, бо збожжа спускаюць да Гданьску — порту польскага караля, а далей яно даходзіць да Галандыі, а часам і да Партугаліі; у той жа час другая частка каралеўства, то бок Падолле, Русь, Валынь і частка Літвы, якія маглі б быць значна больш ураджайнымі, застаюцца большай часткай невыкарыстанымі, бо іх людзі засяваюць збожжам толькі настолькі, каб было дастаткова для мясцовых людзей — таму на ўсіх рэках, якія цякуць да Чорнага мора, няма гандлю» [4;199]. Далей Камендонэ раіць венецыянкам наладзіць гандаль збожжам на Чорным моры. Аднак з гэтага праекту нічога не атрымалася, што абумовіла няроўнае эканамічнае развіццё ўкраінскіх і беларускіх земляў. У той жа час імкліва развіваліся землі Пабужжа. М.С. Грушэўскі ўзгадвае факт, што з канца XVI ст. звычай з'яваў для гаспадарак, якія знаходзіліся на Валыні, стала з'яўленне спецыяльнай павіннасці, згодна з якой сяляне мусілі хадзіць з падводамі «да Буга». Падобная з'ява была характэрнай не толькі для Валынскіх земляў. У прыватнасці ў 1596 г. у адным судовым працэсе фігуруе службовая асоба князя Астрожскага, які вёз падводы са збожжам да Буга з Палонскага маёнтку, які знаходзіўся на Кіеўшчыне [4; 210]. Гэта сведчыла пра ўзрастанне ролі Бужскага гандлёвага шляху ў эканоміцы Вялікага княства Літоўскага. У сваёй працы даследчык дае дадзеныя

люстрацый па каралеўскім маёнткам: Краснастаўскім, Холмскім, Любомльскім і Гарадзельскім за 1564-1570 гг., якія падцвярджалі шырокае распаўсюджванне і добрае развіццё фальваркава-паншчыннай сістэмы на азначаных землях. Безумоўна, гэтыя дадзеныя не могуць нам даваць поўнай карціны развіцця новай сістэмы гаспадарання на землях Вялікага княства Літоўскага, бо М.С. Грушэўскі ў сваёй працы выкарыстоўвае ў асноўным дадзеныя пра стан каралеўскіх маёнткаў, не паказваючы стан прыватнаўласніцкіх і царкоўных уладанняў. Падрабязны ж аналіз становішча сельскай гаспадаркі ў маёнтках розных формаў уласнасці можа даць магчымасць скласці больш поўную карціну эканамічнага развіцця ўсходнеславянскіх земляў у азначаны перыяд.

Разглядаючы экспарт збожжа ў краіны Заходняй Еўропы і развіццё фальваркава-паншчыннай гаспадаркі на землях Вялікага княства Літоўскага, М.С. Грушэўскі не мог абмінуць сваёй увагай і адваротны бок гэтага працэсу — нарастаючае запрыгоньванне і збыдненне сялянства. Згодна з дадзенымі люстрацый вялікакняжацкіх маёнткаў, пры перамеры земляў на валокі часта мелі месцы вольнасці з боку ніжэйшай часткі феадальнай адміністрацыі — солтысаў і старастаў, якія адразалі кавалкі ад сялянскіх земляў і стваралі ўласныя фальваркі. Пачынала стварацца тэндэнцыя, якая атрымала большае пашырэнне на пачатку XVII ст. калі з вялікакняжацкіх маёнткаў выдзяляліся войтаўствы і солтыствы, якімі гаспадар узнагароджваў сваіх заслужаных паплечнікаў. Варта адзначыць, што атрымаўшы пэўную свабоду дзеянняў, феадальная адміністрацыя пакрысе пачынала адхіляцца ад нормаў «Уставы на валокі», паводле якой праводзілася валочная памера на землях Вялікага княства Літоўскага. Ужо бліжэй да канца XVI ст. больш частымі становяцца выпадкі, калі мясцовая ўлада самавольна павялічвала колькасць павіннасцяў. М.С. Грушэўскі прыводзіць у якасці прыкладу цікавы выпадак. Так, стараста маёнтку Церабавельшчына, павялічваючы колькасць фальваркаў у сваёй гаспадарцы зменшыў чынш сялянам з 18 да 12 грошаў. Але пры гэтым замест традыцыйных васьмі дзён паншчыны ў год, ён прымусіў сялян адпрацоўваць паншчыну два дні на тыдзень ад усходу да захаду сонца. Зразумела, што палёгка ў чыншы ніяк не магла кампенсаваць тых стратаў, якія несла сялянская гаспадарка ад павялічэння паншчынных

адпрацовак. Некаторыя боьш заможныя сяляне, каб адкупіцца, мусілі плаціць 60 грошай. Разам з тым М.С. Грушэўскі аправяргае тэорыю, выказаную яго сучаснікам, польскім эканамістам Шэлягоўскім, наконт таго, што паніжэнне рэальнага кошту грошай у XVI ст. было важкай прычынай у замене чыншу паншчынай. Абапіраючыся на інвентары, ён даводзіць, што памер паншчыны ўзрастаў незалежна ад памеру грашовага чыншу. Пры гэтым сітуацыя ў маёнтку Церабавельшчына выглядала досыць прыстойна на агульным фоне. Сустрэкаюцца выпадкі, калі ўжо ў пачатку XX ст. у шматлікіх маёнтках на тэрыторыі Вальні нормай станавілася трохдзённая паншчына з паловы валокі, а ў некаторых з іх яна дасягае чатырох-пяці дзён.

Значнай праблемай стала абезземельванне сялян. У 60-х гадах XVI ст. гэта было больш характэрна для прыватных уладанняў. У якасці прыкладу служыць той факт, што напрыканцы XVI ст. у Сяніцкім каралеўскім маёнтку адносіны малаземельных да паўнаватасных гаспадарак выкладалі як 2 да 9. Адна па ўсім павеце падобная прапорцыя выглядала як 4 да 9, што было звязана перш за ўсё з існаваннем значнай колькасці прыватнаўласніцкіх маёнтках. Усе гэтыя працэсы праводзілі да пралетарызацыі сялянства, прычынамі якой было абезземельванне сялянства і рост павіннасцяў. Цікавай формай супраціву сялянства гэтым працэсам былі ўцёкі на землі, фальваркавая гаспадарка на якіх была слаба развітая. У прыватнасці М.С. Грушэўскі ўзгадвае аб шматлікіх ўцекачах з украінскіх зямель на тэрыторыю Падняпроўя ў другой палове XVI — пачатку XVII ст.

Характэрнай рысай даследавання М.С. Грушэўскага з'яўляецца надзвычай шырокі і грунтоўны ахоп матэрыялу. Апроч вышэйпералічаных пытанняў у «Історыі Украіні-Русі», ён закранае праблемы экспарту лесу, футра, воску і іншых натуральных рэсурсаў у Заходнюю Еўропу. Пры гэтым яго абурэнне выклікала бескантрольная вырубка лесу ў вялікакняжацкіх маёнтках. Параўноўваючы іх з прыватнымі ўладаннямі, ён адзначаў, што ў сваіх уладаннях шляхта абыходзілася з рэсурсамі значна больш ашчадна. Шмат увагі гісторык надаваў вывучэнню дадатковых промыслаў: здабыча солі і салетры, броварства, вінакурэнне, млыны, корчмы, кузніцы і гэтак далей.

Такі шырокі і грунтоўны аналіз узнікнення і развіцця фальваркава-паншчыннай сістэмы і агульных умоваў развіцця сельскай гаспадаркі на

беларускіх і ўкраінскіх землях ставяць М.С. Грушэўскага ў шэраг значных даследчыкаў аграрнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага другой паловы XVI — пачатку XVII ст. і робяць яго працы каштоўнымі крыніцамі для далейшага вывучэння азначанай праблемы.

Літаратура

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI века / М.Ф. Владимирский-Буданов. — К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1892.
2. Леонтович Ф.И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. — К.: Университетские известия, 1863; ён жа: Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1896. — № 1—2.
3. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М.: Московская художественная печатня, 1910; Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовско-Русского Статута. — М.: Университетская типография, 1892.
4. Грушевський М.С. Історія України — Русі. — Т. 6. — К.: Наук. думка, 1995.
5. Jerzy Topolski. Przelom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. — Poznan: Wydawnictwo Poznańskie, 2000.

Віктар Кахновіч

М. С. ГРУШЭЎСКИ АБ ГІСТОРЫІ БЕРАСЦЕЙШЧЫНЫ

Слыжны ўкраінскі гісторык Міхаіл Сяргеевіч Грушэўскі ў сваіх працах нямала прысвяціў старонак гісторыі Берасцейшчыны (Заходняя Палессе ці Берасцейска-Пінскі край сучаснай Беларусі).

Гэты рэгіён здаўна характарызуецца адмысловай спецыфікай: 1) у краі і да гэтага часу захоўваюцца (у выглядзе убываючай архаікі, канешне) ўкраінскія дыялекты і рэшткі традыцыйнай матэрыяльнай

культуры і фальклору [1, с. 54—58; 2, с. 622—624, 628; 9; 12; 14, с. 3, 6; 15; 16, с. 45—47], адмысловыя антрапалагічныя рысы [13, с. 44—46]; разам з тым: 2) здаўна існавала працяглая традыцыя агульнай сацыяльнай прасторы, эканамічнай, прававой, палітычнай, камунікацыйнай і інш. супольнасці з этнічнымі беларускімі землямі; 3) безумоўнасцю была легітымная прыналежнасць асноўнай тэрыторыі краю да беларускай дзяржаўнасці, замацаваная міжнародным правам; 4) насельніцтва рэгіёну выразна і адназначна атаясамлюе сябе з беларусамі (напрыклад, згодна з вынікамі перапісаў насельніцтва ў другой палове XX ст.) [17; 11, с. 118].

Між тым, М.С. Грушэўскі нават у працах, што датычаць гісторыі рэлігіі, культуры і адукацыі, нязменна называў Берасцейска-Пінскі край «украінскімі землямі»: «В українських землях, що належали до В. кн. Литовського, становище українського елементу здавалось кращим. Кажу тут про Волинь і Пінсько-Прип'ятське Полісся, бо Східно-Полуднева Україна, слабо колонізована, а з кінцем XV ст. до ґрунту спустошена, не грала в тим часі ще ніякої ролі» [8, с. 141]. Яскрава такое бачанне прыналежнасці да даўнішніх украінскіх зямель праходзіць у многіх працах слыннага украінскага гісторыка [4, с. 14, 60—62, 113]. Падобная ж пазіцыя уласціва і, бадай, галоўнай працы М.С. Грушэўскага, яго фундаментальнай «Історыі Украіны-Русі». Напрыклад, падзел Рускай (Кіеўскай) дзяржавы на шматлікія палітычныя сістэмы прывёў да таго, што Берасцейска-Пінскі край належыў да палітычнай сістэмы Валыні і Галіцка-Валынскага княства [5, с. 99—100, 403—407].

На чым ґрунтаваўся ў сваім бачанні Міхаіл Сяргеевіч Грушэўскі? Вызначальнай рысай ён лічыў мову: «Будут ли называть украинскую речь или наречием, все равно нужно признать, что украинские говоры составляют определенное лингвистическое целое, в пограничных говорах своих приближающихся к соседним языкам» [4, с. 8—9]. Разам з тым ён прызнаваў, што «Поняття національності — таке элементарно ясне для нас в теперішній своїй формі — являється витвором дуже нових часів. В давніших часах воно звичайно е скрізь поняттями іншими—фактами політичної, класової, релігійної, прикметами географічними, культурними» [8, с. 143].

Дрыгавіцкую і Тураўскую зямлю М.С. Грушэўскі лічыў «ваколіцай», залежнай і прыналежнай тэрыторыяй Кіеўскага княства (пасля смерці Яраслава яна за Ізяславам і да смерці Юрыя Манамахавіча яна была бясспрэчным прыдаткам Кіева) [5, с. 260]. Так, не лічачы кароткага «выбуху непакоры» у сяр. XII ст., зямля вызнавала ўладу і трывала звязвалася з Кіевам. Сучасны беларускі гісторык П.Ф. Лысенка ў сваёй працы «Тураўская зямля» вызнае Тураўскую зямлю самадастатковым, этнічным (дрыгавічы) і незалежным ад Кіева княствам. Апроч таго, ён лічыць яе развітым рэгіёнам Русі [10, с. 112, 245, 252, 304]. М.С. Грушэўскі, насупраць, лічыў край малалюдным, таму эканамічна не вельмі моцным, за тым толькі выняткам, што паляванне, бортніцтва і лясныя промыслы давалі ў той час большыя даходы, чым земляробства [5, с. 304]. Адносна Берасцейскай зямлі М.С. Грушэўскі зазначае што яна была паўночнай ўскраінай Валынскага княства. Нават у цяжкія часы для Валынскага княства ў пач. XIII ст. яно ўтрымоўвала ў складзе сваіх валоданняў вярхоўі Прыпяці, Зах. Бугу, Стыра, Гарыні, Берасцейскую воласць [5, с. 374].

Да гэтага часу спрэчным з'яўляецца пытанне племянной прыналежнасці горада Берасця? М.С. Грушэўскі выказаў погляд аб наяўнасці на валынскіх межах «змешанай люднасці» [5, с. 392]. Паводле ж П.Ф. Лысенка («Тураўская зямля») Берасце з'яўлялася дрыгавіцкім фарпостам [10, с. 13—14, 21, 37].

Асобнае месца займае ў М.С. Грушэўскага разгляд так званых «крамол» Берасцейскай зямлі ў сяр. XIII ст. А менавіта двух наступных сюжэтаў: 1) Уладзімірка Дарагічынскі выгнаў Уладзіміра з Берасця, але стол не займаў і вярнуўся ў Дарагічын; 2) у 1240—1242 гг. Даніла Раманавіч збег ад мангола-татар у Польшчу, на зваротным жа шляху жыхары Дарагічына адмовіліся адчыніць яму вароты («се був город наш и наших батьків, а ви не пустили мене до нього»). Таму яму прыйшлося потым паваяваці «і обновляті» горад. М.С. Грушэўскі, што датычна гэтых падзей, заўважае, што тое было народным паўстаннем, выпадкам з серыі мясцовых непакор, калі пад уплывам татарскай навалы многія гарады паспрабавалі (на мяжы Валыні) вызваліцца ад княжацкай улады і стаць аўтаномнымі гарадамі-рэспублікамі. Аднак, пры усіх абставінах часу, гэта не было здрадай дынастыі [5, с. 399—400].

Наступныя ў часе падзеі М.С. Грушэўскі бачыць не інакш, як «акупацыя украінскіх (і беларускіх) зямель Польшчай і Літвой» [6, с. 3]. Вунію (Крэўскую 1385 г. і ўсе наступныя па часе) гісторык ацэньваў вельмі адмоўна, бо яна перанесла цэнтр вагі ў Вялікім княстве Літоўскім ад рускага праваслаўнага элемента на бок літоўскага каталіцкага і Польшчы, а гэтак выклікала разлад дзяржавы і зьвяртанне яе «рускага элемента» на маскоўскі бок (яскравыя прыклады—змовы Свідрыгайла і северскіх зямлян ў пач. XV ст., падзеі 1430—37-х і 1470—90-х гг., мяцеж Глінскага 1506/08 гг.) [6, с. 278—286]. М.С. Грушэўскі згадвае Берасцейска-Пінскі край датычна стварэння ў 1302/03 г. Галіцкай мітраполіі ў складзе Уладзімірскай, Перамышльскай, Луцкай, Тураўскай і Холмскай епархій: «Так з’явілася другая руська митрополія, што, як бачымо, мала абіймаці землі Галіцко-Волинскої держави та ще Турово-Пінську землю, што від півстоліття стояла під політичними впливами галицько-волинських князів» [8, с. 265]. У наступным часе, як ужо вышэй даведзена, М. С. Грушэўскі кранаў палескія землі датычна, толькі, падзей Люблінскага сейму 1563—1564 гг. і «вымушанае» Берасцейскай царкоўнай вуніі 1596 г. [6, с. 403—408].

Асаблівае месца ў працах М. Грушэўскага займае раскрыццё сацыяльных механізмаў паланізацыі «рускага» (украінскага і беларускага) насельніцтва Вялікага княства Літоўскага. «Рухальнікам спольшчваньня» было магдэбурскае права [7, с. 273—275]. «Шце в к. XVI ст. магнацкїї й легїони меньших родів булі українськїмі... за ними стоялі: 1) іх тубільність, 2) звязки, 3) міцна звязь з землею й 4) людністю, що давала ім перевагу над приходнями, 5) місцеве волинське право... але у вищїх верствах слаблі звязкі з правосланою церквою... Такое винародванне захопливає і Пн. частину волинського поясу — Берестейщину й Пінщину, що перебували у складі В.кн.Літовського... 1) устрій, 2) суспільні відносїни, 3) культура, 4) приватне життя — все спольшувалося», вядома нават Хартыя Б. Хмяльніцкага 1657 г. аб гарантыях свабоды рымскай веры і адукацыі, польскага права да пінскай шляхты [7, с. 278].

Такім чынам, падсумоўваючы, словамі М.С. Грушэўскага можна сказаць, што мовай Бібліі Скарыны была «паспалітая руська мова» [7, с. 478], а значыць аднолькава беларуская і ўкраінская. Берасцейшчына — гэта яскравы прыклад адзінства гістарычнага лёсу

украінскага і беларускага народаў. Аднак, што датычна рэгіёну Берасцейшчыны, то ў Міхаіла Сяргеевіча не ўзнікала сумніву наконт яго украінскай этнічнай і гістарычнай палітычнай прыналежнасці. Не ўсе пазіцыі М. Грушэўскага застаюцца выпрабаванымі часам, але, разам з тым, многае ў яго гістарыяграфічнай спадчыне застаецца актуальным і вартым увагі, як тое, напрыклад, змешаны характар насельніцтва Берасця і каланізацыі Берасцейскай зямлі, бачанне Тураўшчыны як «ваколіцы» Кіева, прыналежнасць берасцейскіх дыялектаў да украінскай моўнай прасторы, яго бачанне механізмаў паланізацыі і н. інш. Гістарыяграфічная спадчына М.С. Грушэўскага мае вялікую каштоўнасць не толькі пры разглядзе пытанняў гісторыі Беларусі і Украіны, але і для вывучэння асобных рэгіёнаў, як тое Палессе.

Літаратура

1. Беларуская мова: энцыклапедыя. — Мн.: БелЭн, 1994.
2. Бобровский П.О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. — Т. 5. — Ч. 1. Гродненская губерня. — СПб.: Тип. департ. Генштаба, 1863.
3. Винниченко Ігор. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій. — К.: ВАТ «Книжкова друкарня навукowej книги», 1997.
4. Грушевский М.С. Иллюстрированная история украинского народа. Бесплатное приложение к «Вестнику Знания». — СПб.: Тип. Т-ва «Екатерингофское Печатное Дело», 1913.
5. Грушевский М.С. Історія України-Русі. — Т. II. — Львів: Друкарня наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1904.
6. Грушевский М.С. Історія України-Русі. 2-е вид., — Т. IV. — Київ-Львів: Друкарня наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1907.
7. Грушевский М.С. Історія України-Русі. 2-е вид., — Т. VI. — Київ-Львів: Друкарня наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1907.
8. Грушевський М.С. Духовна Україна // Збірник праць. — Київ: Либідь, 1998.
9. Карский Е.Ф. К вопросу обь этнографической карте белорусского племени. — [б.м.]: [б.и.], 1903.

10. Лысенко П.Ф. Туровская земля IX—XIII вв. — Мн.: Беларуская навука, 1999.

11. Национальный состав населения Республики Беларусь и распространение языков. — Т. 1., — Мн.: Инфомстат, 2001.

12. Похилевич Галина. Спільне та відмінне в пісенному фольклорі українців Північного Підляшшя та Західній Берестейщини (за матеріалами експедицій 90-х років) // Загороддзе З. — Мн.: Тэхналогія, 2001.

13. Саливон Н.И., Тегако Л.И., Микулич А.И. Очерки антропологии Белоруссии. — Мн.: Наука и техника, 1976.

14. Там за гаєм, гаєм... Сучасні народні пісні та приказки, записані на Берестейщині / Упорядник Микола Козловський. — К.: Головна спеціалізована редакція..., 2000.

15. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / Сост. П. Чубинский. — Т. 7. — Ч. 3. — СПб.: [б.и.], 1972.

16. Украинцы. — М.: Наука, 2000.

17. Церашковіч П.У. Палескі рэгіяналізм ў сьвятле сацыялогіі // Форум. 1996. — №2. — С. 22—24.

Ольга Бригадина

РОЛЬ М.С. ГРУШЕВСКОГО В НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ ВОЗРОЖДЕНИИ УКРАИНЫ НА РУБЕЖЕ XIX—XX вв.

Развитие Украины на рубеже XIX—XX вв. проходило под знаком активизации национально-освободительного движения, которое в украинской историографии получило определение как «национальное Возрождение». Под влиянием движения декабристов в России и Украине, буржуазно-демократической революции 1848—1849 гг. в Австро-Венгрии, ликвидации крепостного права в Российской империи украинская интеллигенция со всей очевидностью поставила перед обществом вопросы о свободном развитии национального языка, создании благоприятных условий для развития украинской государственности и культуры. Это движение наиболее было заметно в общественно-политической публицистике, литературе, языкознании, исторической науке, фольклористике.

Значительную роль в истории украинского Возрождения как культурно-политического проявления национальной независимости играл М.С. Грушевский — историк, педагог, публицист, политик. В течение длительного времени имя и интеллектуальное наследие ученого подвергалось ничем не обоснованной критике в советской историографии как представителя «украинского буржуазного национализма». Значительно больше деятельность украинского патриота была оценена эмиграцией. По подсчетам историка украинской диаспоры Л. Винара, только до 1984 г. за рубежом вышло в свет более 400 исследований о М.С. Грушевском [1, с. 5]. Зародившееся за пределами Украины самостоятельное направление исторической науки «грушевскознание» (термин заимствован из предисловия Л. Зашкильняка к Ежегоднику 1888—1894 гг. М.С. Грушевского) получило дальнейшее развитие с конца 1980-х гг. в Украине. За сравнительно небольшой отрезок времени было опубликовано немало материалов и исследований, посвященных М.С. Грушевскому. Так, только в 1988—1993 гг. в печати появилось 95 публикаций о его деятельности в последнее 10-летие (1924—1934 гг.) жизни [2, с. 193—198].

Детальная реконструкция деятельности ученого-гуманиста стала возможной во многом благодаря сохранившимся письмам и рукописям самого М.С. Грушевского, его друзей и близких, а также документам и материалам административных органов, учебных заведений, научных обществ, издательств и т. д. [1, с. 6—8].

Любопытную информацию о формировании мировоззрения будущего лидера национального движения можно извлечь из личного ежедневника М.С. Грушевского, который он начал вести с 1888 г., уже будучи студентом историко-филологического факультета Киевского университета Св.Владимира. Поводом к подобного рода самовыражению стали гимназические годы. Склонный к глубоким эмоциональным переживаниям 14-летний юноша попал в казенную атмосферу Тифлисской гимназии, где, по его словам, он испытывал «тяжелое психическое угнетение», «шарпало и дерло мои нервы». Красноречивым подтверждением душевного разлома Грушевского-гимназиста может служить строка одного из его первых стихотворений — «Бедолага» (1882 г.): «... Блукаюць ще змалку по світу без дома...»

[1, с. 9]. Обостренное чувство отчего дома, семьи, родины, человеческого достоинства стало сутью «программы» научной и общественной деятельности М.С. Грушевского в зрелые годы.

Дневниковые записи Грушевского-студента свидетельствуют о переломе в его сознании: «... в моих взглядах произошел переворот, выработалось недовольство своим положением, людьми, всем» [1, с. 9]. Деятельная натура молодого человека требовала конкретных поступков: «... поспішаємо думкі рости ділами, воплотити, одтіснути свою духовну істоту на проявах..., я хочу бути сином правди, а не зла ... не для користи, не для слави і не для гордой забави ... хочу робити я ...» (из записей в дневнике 4 сентября 1882 г.) [1, с. 14].

Ранние патриотические стихи М.С. Грушевского («Козак», «Украина», «Дума») свидетельствовали о его самоопределении: служить Украине, быть «передовым бойцом всех хлопцев, любящих Украину». Эту цель разделяли многие однокурсники молодого историка и профессора Киевского университета: Л.П. Добровольский, В.Б. Антонович, В.К. Бискорский, В.И. Самойленко, А.И. Синявский, Б.А. Кистяковский и многие другие. Моральную и материальную поддержку ему оказывали близкие родственники — отец Сергей Федорович и брат Александр. Тесные контакты были у М.С. Грушевского с его родственником и другом Марком Грушевским, выпускником Киевской духовной академии, епископом Украинской автокефальной церкви, автором научных трудов по этнографии украинских местечек.

Из дневниковых записей очевидно влияние на М.С. Грушевского многих российских писателей и публицистов, например, Н.В. Гоголя. В особенности «Избранные места из переписки с друзьями» великого писателя с их предчувствиями грядущих социальных катаклизмов, но и с непоколебимой уверенностью в значимости долга каждого мыслящего гражданина быть моральным перед обществом.

Немаловажное значение для формирования личности М.С. Грушевского имели христианские заповеди, богословская литература, следование православным канонам. У него это не слепая вера во Всевышнего, а мучительные раздумья о причинах «множества несправедливостей на земле». Христианская тема проходит, практически, через все личные записи М.С. Грушевского в его ежедневнике 1888—1894 гг.

Наиболее продуктивным для М.С. Грушевского стал львовский период жизни. В 1894 г. в Львовском университете была открыта кафедра истории Южной Руси с преподаванием на украинском («южно-русском») языке, профессором которой и стал М.С. Грушевский. Во Львове он занялся «созданием книжного украинско-русского языка, реформой южнорусской истории и созданием новой «украинско-русской политической партии», — пишет исследователь украинского движения С.Н. Щеголев [2, с. 1]. М.С. Грушевский возглавил Научное товарищество имени Т.Г. Шевченко, приступил к созданию в Галиции национально-демократической партии. Одновременно он стал издавать Киево-Львовский Вестник, публиковаться в московском журнале «Украинская жизнь», поддерживать работу просветительских организаций («Просвета», «Соколы»). М.С. Грушевский, по определению С.Н. Щеголева, стал «настоящим кормчим современного украинского движения» [2, с. 1].

Особое значение для национального Возрождения имела деятельность М.С. Грушевского в качестве руководителя Научного Товарищества имени Т.Г. Шевченко и одновременно редактора «Записок» этого Товарищества. Благодаря его усилиям, были изданы труды по истории, этнографии, литературоведению ученых старшего поколения (Ф. Вовка, И. Верхратского, И. Франко) и созданы условия для таких молодых исследователей, как О. Колесса, К. Студинский, С. Томашевский, И. Кривецкий. Для них Товарищество стало школой формирования национального достоинства и профессионализма. Под редакцией М.С. Грушевского с завидной периодичностью выходили в свет «Записки Научного Товарищества им. Шевченко» (шесть сборников за год), сборники историко-философской, филологической и математико-природо-лечебной секций Товарищества, «Историческая библиотека», «Материалы к украинской библиографии», «Украино-русский Архив», «Этнографический сборник» и много других изданий. До 1912 г. было опубликовано 24 книги [4, с. 534].

Значительным событием стало создание многотомного исследования самого М.С. Грушевского «История Украины — Руси». Автор на основе известного на тот час материала сформулировал новую концепцию генезиса украинской нации со времен Киевской Руси. «При написании «Истории Украины — Руси» задача Грушевского, —

поясняет С.Н. Щеголев, — сводилась не только к тому, чтобы доказать самобытность украинско-русского народа и отдельность его от других русских племен (белорусов и великороссов), но и к провозглашению его возможно большей абсолютной древности» [3, с. 1]. Для массового читателя М.С. Грушевским была подготовлена «Иллюстрированная история Украины» на украинском и русском языках. На немецком и французском языках были изданы краткие версии многотомной монографии «Очерки истории украинского народа» — «Киевская Русь» и «Казачество».

Естественное желание ученого сформировать отечественную историю сочеталось в нем с критикой национальной исключительности: «совсем не желательно нашей стране приобрести поколение национальных Нарциссов, хвастливых и самовлюбленных, утратить всякую объективность» [4, с. 3].

Насущным проблемам Украины и ее перспективам посвящены многочисленные статьи, публикуемые в «Литературно-Научном Вестнике» и других периодических изданиях. Идея единой Украины, находившейся под властью двух империй, обусловила основную тематику публицистики М.С. Грушевского. Так, например, в статье «Галичина и Украина» он утверждал, что «в интересах украинского национального развития ... лежит концентрация всех национальных сил, а для того всех частей украинской территории». В острой форме вопрос о независимости и целостности Украины адресовал М.С. Грушевский в статье «Конституционный вопрос и украинство в России» своим соотечественникам в удобном, по его мнению, 1905 году для решения этой проблемы: «... где вы... генералы и полковники украинства, которые не писали по-украински, т. к. «не володієте» украинским языком..., почему молчите теперь...» [3, с. 536]. Еще более был категоричен вывод М.С. Грушевского о том, что «украинцы должны стать нацией, если не захотят остаться париями среди народностей» в публикации «Украинство и вопросы дня в России» [3, с. 537].

М.С. Грушевский был абсолютно уверен в правоте своих взглядов, рассчитывал на поддержку и взаимопонимание со стороны соотечественников. В «Иллюстрированной истории Украины» он констатировал, что «в самом себе украинское общество открыло силы... и энергию национального творчества», которые являются главным условием для возрождения Украины [5, с. 515].

Активную научно-исследовательскую и общественную работу М.С. Грушевский продолжил в Киеве. Под его руководством в 1907 г. началась деятельность Украинского научного товарищества. Он же в 1910 г. в сборнике «Формы национального движения в современных государствах» разъяснял суть своих взглядов по национальному вопросу: национально-территориальная автономия Украины в составе российской федерации. Считал, что территория с преобладающим украинским населением должна быть выделена из нынешних административных подразделений и наряду с преобразованием органов местного самоуправления на широких демократических началах должна получить общие органы областного законодательства и самоуправления, руководимые народным представительством в виде украинского сейма, избираемого всеобщим, равным, прямым и тайным голосованием [2, с. 2]. По его мнению, назрела насущная потребность в изменениях имперской политики в отношении статуса украинского языка, системы образования, прав национальных меньшинств, сферы церковного управления, комплектования армии и т. д. В 1911 г. профессор М.С. Грушевский выступил с новой декларацией об украинстве как политической силе, способной ослабить мощь Российской империи. Подобные заявления не могли не вызвать соответствующую реакцию властей. В Киеве и Львове за ним было установлено негласное наблюдение, его обвинили в подстрекательстве к государственному перевороту и в мае 1914 г. арестовали. При обыске были обнаружены документы нелегального Союза освобождения Украины, созданного в 1912 г.

М.С. Грушевского обвинили в организации в 1904 г. в Кракове Общества насаждения малороссийской словесности, искусства и культуры, которое по, материалам следствия, занималось «украинофильской революционной пропагандой», в издании в Киеве газеты «Рада» (1907 г.), в организации в 1909 г. в Галиции публичных мероприятий, посвященных гетману Мазепе, в организации в 1911 г. в Харькове «Украинской громады». В процессе следствия было установлено, что профессор М.С. Грушевский неоднократно привозил из Львова в Киев и Петроград нелегальную литературу, имел несколько встреч с австрийским послом в Киеве и т. д. Этих обвинений было достаточно для ссылки историка в 1915 г. в Казань под гласным

надзором полиции. В его защиту выступили известные российские деятели науки — В.И. Вернадский, С.Ф. Ольденбург и др. — которые просили разрешить М.С. Грушевскому поселиться в Москве. Эта мера, по мнению российских академиков и профессоров должна была благоприятно отразиться на украинском национально-просветительском движении, общепризнанным лидером которого являлся опальный М.С. Грушевский [2, с. 8].

Трудно переоценить роль М.С. Грушевского в украинском национальнокультурном движении на рубеже XIX—XX вв. Благодаря своей неутомимой деятельности в научно-исследовательской и общественно-политической сферах, М.С. Грушевский сумел объединить интеллектуальные силы Украины. Его идеи о свободном развитии национального языка и культуры, создании благоприятных условий для развития собственной государственности нашли отклик среди политически активных представителей украинского народа.

Литература

1. Грушевський М.С. Щоденник (1888 - 1894 pp.) / Упор. Леоніда Зашкільняка. — К.: АТ «Книга», 1997.
2. Записка об украинском движении 1914—1916 годов с кратким очерком истории // <http://russian.kiev.ua/books/red/ivanov/report01/shtml>.
3. Ефремов С. Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995.
4. Цит. по: Сарбей В. Актуальные задачи историков Украины сегодня // <http://histomed.kiev.ua/agarit/ag3/ag03-04r.html>.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ-Львів: Друкарня наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1913.

М.С. ГРУШЕВСКИЙ И РЕАЛИИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ ВЕСНЫ — ОСЕНИ 1904 г. В РОССИИ

Можно говорить, что творческая и общественно-политическая деятельность Михаила Сергеевича Грушевского состояла как бы из нескольких самостоятельных периодов. Каждый из них характеризовался наличием ряда весьма значимых обстоятельств, отразивших перепетии российской истории и наложивших свой отпечаток на судьбу ученого и политика. В этом отношении не стал исключением и так называемый львовский период деятельности М.С. Грушевского (1894—1914 гг.). Здесь представляется немаловажным то, что на рубеже XIX—XX вв. уже сумевший сформулировать свою историческую концепцию молодой профессор Львовского университета явно стремился расширить сферы ее распространения. Так, в 1903 г. им был прочитан авторский курс лекций по истории Украины в Вольной русской школе в Париже (в следующем году он был издан под названием «Очерк истории украинского народа»). Благодаря усилиям М.С. Грушевского, с 1905 г. в Киеве стал издаваться ежемесячный «Литературно-научный вестник», который в это время считался одним из наиболее популярных изданий в Западной Украине. Среди значимых проявлений обозначившейся политической активности М.С. Грушевского было его обращение в конце 1904 г. к министру внутренних дел России П.Д. Святополк-Мирскому с просьбой о возможности распространения здесь своей фундаментальной «Истории Украины-Руси». Конкретно речь шла о вышедшем в 1898 г. во Львове на украинском языке первом томе данного исследования, содержащем (что особенно важно) изложение общей авторской концепции [1, с. 42—43; 2, с. 3—47; 8, с. 647—648].

Думается, что детальное выявление обстоятельств подобного российского «прорыва» М.С. Грушевского может стать предметом самостоятельного исследования как для представителей «грушевсковедения», так и для специалистов, сориентированных на изучение проявившихся осенью 1904 г. либеральных начал во

внутренней политике российских властей. Помимо обозначения подобной проблемы, в данном случае предпринимается попытка определить сущность внутривластной ситуации, сложившейся в России накануне революции 1905—1907 гг. (этот короткий период известен как «правительственная весна» или «эпоха доверия» П.Д. Святополк-Мирского), и причастности к ней М.С. Грушевского.

При наличии острых проблем и затруднений в социально-экономическом развитии Российской империи в конце XIX — начале XX в. просматривались немалые достижения и успехи. В это время Россия являла собой страну со средним уровнем развития капитализма. В пореформенный период высокими темпами росла российская промышленность (первое место в мире по данному показателю). Можно было говорить о возникновении ее новых отраслей (нефтедобывающая, химическая, машиностроение) и формировании новых промышленных районов (в первую очередь Донбасо-Криворожского). Важные изменения происходили на транспорте: железные дороги, стимулируя экономическое развитие страны, связали Центр с окраинами (особое значение при этом имело строительство Транссибирской магистрали). Обозначился процесс концентрации производства (особенно в тяжелой промышленности) на крупных предприятиях (в этом отношении российская экономика опережала показатели многих развитых стран). В годы кризиса (1900—1903 гг.) ускорилось формирование крупных промышленных монополий — «Продамета», «Продвагона», «Продугля» и иных картелей и синдикатов. Значительные сдвиги произошли в области банковского дела и финансов. Возникли крупные банковские структуры, тесно связанные с промышленностью (Петербургский международный коммерческий банк, Азовско-Донской банк, Русско-Азиатский банк). В результате проведения в 1897 г. денежной реформы (введение золотого обеспечения рубля и свободного размена бумажных денег на золото) финансовая система России стала одной из самых устойчивых в мире.

Войдя в пятерку наиболее развитых промышленных стран, Россия вступила на путь экономической модернизации и формирования соответствующей социальной структуры страны. Решение же задач создания основ индустриального общества было сопряжено с тяжелыми проблемами. Российская экономика была многоукладной (наряду с

динамично развивающимися частнокапиталистическим, монополистическим и государственно-монополистическим существовали не охваченные модернизацией патриархальный, полукрепостнический, мелкотоварный уклады). Высокие количественные экономические показатели (темпы роста, уровень концентрации, объемы производства) сочетались с довольно невыразительными качественными параметрами (низкая производительность труда, существенное отставание России от ведущих индустриальных стран по уровню производства промышленной продукции на душу населения и технической оснащенности предприятий). Развитие российской экономики было крайне неравномерным по отраслям и районам страны. Чрезвычайную остроту в начале XX в. приобрел аграрный вопрос.

Впечатляющие, даже на фоне острых проблем, достижения в экономическом развитии России в рассматриваемый период в значительной степени обуславливались либеральной экономической политикой С.Ю. Витте, который в 1892—1903 гг. возглавлял ключевое в этом отношении Министерство финансов. Вместе с тем в начале XX в. продолжала оставаться высокой социальная конфликтность, а политическую сферу Российской империи модернизационные процессы практически не затронули. Не просматривалось никаких изменений в системе высших, центральных и местных органов власти. Россия оставалась абсолютной монархией. Вступивший на престол Николай II был убежден, что ограничение прав самодержца, внедрение представительных институтов и конституционных начал приведут Российскую империю к краху.

Подобные охранительные тенденции в политике российских властей явно противоречили усиливавшемуся росту политической активности представителей различных общественных сил страны. Прежде всего это касалось радикалов, которые в рассматриваемый период вышли на уровень формирования соответствующих партийных структур (при этом ими использовались самые разнообразные — в том числе и террористические — средства борьбы). В свою очередь, обострение в конце XIX — начале XX в. внутривластной обстановки обусловило усиление полномочий и влияния в государстве Министерства внутренних дел. В октябре 1899 г. его возглавил Д.С. Сипягин, который стал проводить жесткую карательную политику.

В ответ на замечание С.Ю. Витте, что министр внутренних дел «принимает чересчур резкие меры, которые по существу никакой пользы не приносят, а между тем возбуждают некоторые слои общества, и слои благонамеренные и во всяком случае умеренные», он возразил, что «нужно быть еще более строгим» [3, с. 323]. Эта «строгость» и предопределила его убийство, совершенное членом Боевой организации эсеров С.В. Балмашевым. В апреле 1902 г. ключевое центральное ведомство империи возглавил В.К. Плеве. Этот один из самых изощренных и опытных администраторов окончательно сделал жесткий охранительный курс определяющим во всей внутренней политике правительства (симптоматичным здесь стала отставка в 1903 г. С.Ю. Витте с поста министра финансов).

Даже после убийства В.К. Плеве в июле 1904 г. эсером Е.С. Сазоновым подобная усмирительная линия деятельности российских властей имела основания быть продолженной. Первоначально в качестве его преемника на посту главы Министерства внутренних дел рассматривался «твердолобый» директор Департамента общих дел этого ведомства Б.В. Штюрмер. Однако в условиях сильных колебаний в «верхах», краха надежд на «маленькую победоносную» войну с Японией и нарастания общественной активности Николай II вынужден был засомневаться в состоятельности традиционного консервативно-охранительного курса. В конечном счете в высшую политику был востребован виленский генерал-губернатор кн. Петр Дмитриевич Святополк-Мирский, известный своими либеральными настроениями. В отзывах даже весьма скупого на похвалу С.Ю. Витте новый министр внутренних дел представал «благороднейшим и благонамереннейшим», «по природе умным и благородным человеком» [3, с. 323]. При встрече с Николаем II накануне вступления в министерскую должность П.Д. Святополк-Мирский заявил: «Вы меня мало знаете, может быть, вы считаете меня единомышленником с двумя предшествующими министрами; но я, наоборот, совершенно противных воззрений...» [7, с. 158]. И он сразу попытался убедить царя в необходимости серьезных уступок обществу: расширить права земских и городских учреждений, смягчить цензуру, следовать началам веротерпимости, изменить политику в национальном вопросе и т. д.

В первом же выступлении перед своими подчиненными П. Д. Святополк-Мирский отметил, что «плодотворность правительственного труда основана на искренне благожелательном и истинно доверчивом отношении к общественным и сословным учреждениям и к населению вообще. Лишь при этих условиях работы можно получить взаимное доверие, без которого невозможно ожидать прочного успеха в деле устройства государства» [9, с. 217]. По мнению известного земского деятеля Д. Н. Шипова, «эта речь пронеслась как оживляющая струя по стране» [10, с. 240]. Схожие мысли П. Д. Святополк-Мирским высказал в интервью нескольким иностранным корреспондентам. Обнародованная позиция нового министра внутренних дел России вызвала восторг общественности: в его адрес посыпались приветственные телеграммы и запросы.

Подобной ситуацией и смог воспользоваться М. С. Грушевский. Полученное в результате обращения на имя П. Д. Святополк-Мирского разрешение о возможности распространения в России первого тома «Истории Украины-Руси» для ученого было очень важным прежде всего потому, что в его первых главах излагалась общеисторическая авторская концепция. М. С. Грушевский откинул схему классиков российской историографии (Н. М. Карамзин, С. М. Соловьев, В. О. Ключевский и другие), отстаивавших идею «общерусской» истории. Развивая положения, наработанные видными историками, родившимися в Украине (Н. И. Костомаров, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов), он обнаружил черты самостоятельности украинского этноса уже в IV в. у антов. По мнению М. С. Грушевского, Киевская Русь — «политический организм» украинского «племени», продолжавшего жить и после ее распада в Галицко-Волынской земле (XIII—XIV вв.) и в условиях литовско-польской власти (XIV—XVI вв.). Вместе с тем в подобных исторических построениях Москва утрачивала права считаться преемницей Киева. М. С. Грушевский полагал, что Московская Русь представляла собой первоначальное политическое общественное оформление самостоятельного русского «племени». Украинское «племя» не имело общих корней с русским, а являлось «нацией» со своим особенным историческим процессом, который не прекратился и в XVII в. — в условиях объединения Украины с Россией [6; 8, с. 648].

Знаковым по своей реформаторской сущности в условиях «эпохи доверия» стал «всеподданнейший доклад» П.Д. Святополк-Мирского 24 ноября 1904 г., содержащий перечень первостепенных мер в области государственного переустройства. Ключевым здесь стало предложение включить в состав Государственного совета известное число выборных представителей от земств и городских дум, значительно расширить круг избирателей в земские и городские органы управления, ввести волостные земства и распространить земские структуры на всю территорию империи [5, с. 221—237].

В начале декабря 1904 г. состоялось обсуждение программы П.Д. Святополк-Мирского высшими государственными сановниками. В результате 12 декабря 1904 г. вышел императорский указ, фиксировавший необходимость частичного реформирования. Вместе с тем в нем отсутствовало положение о народном представительстве. Более того, в указе подчеркивалось, что все реформы должны быть осуществлены при сохранении самодержавия в неизменном виде. Отставка П.Д. Святополк-Мирского была предрешена [4, с. 430—432].

Закономерным продолжением «эпохи доверия» стала первая российская революция 1905—1907 гг., поспособствовавшая существенному расширению сферы общественно-политической и научной деятельности М.С. Грушевского.

Литература

1. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К.: Либідь, 1996.
2. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). — К.: Фундація ім.О. Ольжича, 1995.
3. Витте С.Ю. Воспоминания / Вступ. ст., общ. ред. коммент. и указ. А.Л.Сидорова. — В 3 т. — Т. 2. — М.: Соцэкгиз, 1960.
4. Власть и реформы. От самодержавия к Советской России / Ред. кол.: В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин, В.М. Панеях. — М.: Олма-Пресс, 2006.
5. Всеподданнейший доклад министра внутренних дел генерал-адъютанта князя Святополк-Мирского // «Река Времени (книга истории и культуры)». — Кн. 5: Государь. Государство. Государственная служба. — М.: «Эллис Лак»-«Река Времени», 1996. — С. 221—262.

6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1991.

7. Кризис самодержавия в России, 1895—1917 / Б.В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин и др. — Л.: Наука, 1984.

8. Михальченко С.И. Грушевский // Отечественная история: Энциклопедия: В5 т. Т. 1: А—Д / Редкол: В.Л. Янин (гл. ред.) и др. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. — С. 647-648.

9. Степанов В.Л. Всеподданнейший доклад министра внутренних дел П.Д. Святополк-Мирского 24 ноября 1904 г. // «Река Времен (книга истории и культуры)». Кн. 5: Государь. Государство. Государственная служба. — М.: «Эллис Лак»-«Река Времен», 1996. — С. 216—220.

10. Шипов Д.Н. Воспоминания и думы о прошлом. — М.: [б. и.], 1918.

Юлія Литвиновська

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Початок ХХ ст. пройшов під знаком бурхливих революційних подій в тодішній Російській імперії. Цей період покликав до життя цілу плеяду українських політиків, діячів культури, громадських діячів які палко і послідовно відстоювали право українського народу на самостійний шлях розвитку, на побудову незалежної демократичної української держави. Визначне місце серед них належить Михайлу Сергійовичу Грушевському — одній з найвизначніших постатей в українській історії, видатному історичу і етнографу, визначному організатору української науки, публіцисту, суспільно-політичному, культурно-освітницькому і державному діячу. Михайло Грушевський став символом всеукраїнського національного єднання, яке він розумів як з'єднання всіх частин української землі і українського народу в єдиному державному організмі. З цілосності і єдності українського історичного процесу він виніс ідею про необхідність консолідації українського етносу. За всією різноманітністю наукових інтересів, політичних ідей, особистих уподобань Михайло Грушевський виявився надзвичайно цілісною натурою все єство якої було спрямоване на служіння своєму народові.

Політична діяльність М. Грушевського розпочалася в Західній Україні, в Галичині. Туди він потрапив після захисту в 1894 р. в Київському університеті св. Володимира магістерської праці. За рекомендацією професора В. Антоновича він переїздить до Львова, де очолює кафедру «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи». Відтоді і протягом дев'ятнадцяти років діяльність М. Грушевського пов'язана з Львівським університетом, науковим і суспільно-політичним життям Галичини. Тут, у грудні 1899 р. він став, разом з Іваном Франком, іншими громадськими і політичними діячами, одним із засновників народно-демократичної партії — «народно-демократичного сторонництва» [2, с. 23; 12, с. 43—44].

Для задоволення потреб українського населення Галичини і Буковини програма партії вимагала створення з українських частин цих областей одної національної провінції з окремою адміністрацією та національним сеймом, тобто парламентом.

Відносно російської України партія зайняла таку позицію: «Будемо піддержувати, скріпляти і розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцілності; будемо серед російських українців піддержувати такі змагання, які ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, оперту на автономії народностей» [2, с. 23—24].

Програма партії свідчила, що її члени були людьми широкого світогляду, які здатні були бачити цілісність української проблематики. Всі члени партії утворювали дійовий організм, який прямував до однієї мети. Цією метою, як свідчить відозва, яку керівний орган партії Народний комітет оголосив 5 січня 1900 р. «повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу...» [3, с. 331].

Загалом «українське питання» було в центрі суспільного життя Наддніпрянської України перших десятиріч ХХ ст. Українська громадськість, виступаючи за ліквідацію всіх форм гноблення, водночас засуджувала й національний гніт, домагалася безкоштовного загального навчання рідною мовою в школах, права користуватися нею в пресі, театрах, державних установах. І в цих питаннях український народ знайшов активну підтримку прогресивної російської

громадськості. Ряд визначних вчених Російської академії наук, таких як академіки Ф. Корш, О. Шахматов та ін. склали ґрунтовну письмову доповідь яка була винесена на розгляд загальних зборів академії, де одержала їх підтримку. Після цього вона була надіслана уряду.

Російські академіки вимагали дозволити українському народові всебічно використовувати рідну мову. В той же час прогресивна російська преса розгорнула широку кампанію за скасування урядових розпоряджень 1863 і 1876 рр. щодо української мови, вимагаючи свободи українському слову.

Питання майбутнього України займало одне з провідних місць в політичній діяльності М. Грушевського. Певну актуальність воно набуло з початком першої російської революції. М. Грушевський активно включається в його обговорення. В 1905 р. була надрукована його стаття з цього приводу «Українство і питання дня в Росії» [1, с. 49]. В ній М. Грушевський стверджує, що крах самодержавного устрою в Росії, розвал царського бюрократичного апарату, може створити сприятливі умови для українського політичного, культурного і економічного розвитку.

М. Грушевському належить значна роль в організації політичних виступів в Україні в 1905—1907 рр. Він опублікував в цей період велику кількість статей в яких висвітлював актуальні питання, що стояли перед українським національно-визвольним рухом, намагався вивести його з дрібного гуртківства та провінціалізму і вказати широкі політичні завдання [4, с. 278]. Як в західній, так і в придніпрянській частинах України він користувався безперечним авторитетом, а багато сучасників визнавали його за «провідника українського національного руху в Росії» [5, с. 25].

М. Грушевський створив так звану схему розвитку українського історичного процесу, який був розглянутий ученим у контексті єдиного культурного потоку на тлі еволюції людства. Ідеї федералізму та народництва були тими підвалинами, на яких базувалася вся наукова та громадська діяльність М. Грушевського. У статті «Конституційне питання і українство в Росії», написаній в 1905 р., він запропонував проект, який передбачав децентралізацію держави, надання регіонам широкої національної територіальної автономії, парламентське правління, чітке визнання статусу суб'єктів федерації. Цього ж року він виступив одним із співзасновників петербурзької Спільки федералістів-автономістів [6, с. 269, 270].

Погляди М. Грушевського на шляхи перебудови Російської імперії ґрунтувалися на засадах збереження і розвитку всіх народів, що населяли цю країну. І засобом досягнення цієї мети мала бути національно-територіальна децентралізація Російської імперії, утворення культурно-національних автономій [7, с. 72].

Таких поглядів в той час дотримувалась більшість учасників визвольних змагань в Україні. При цьому слід додати, що відстоювати такі погляди на принципи майбутнього державного устрою Росії було дуже важко, оскільки ідею національно-територіальної децентралізації країни відкидали не тільки керівники російського визвольного руху, які вважали, що малочисленні нації повинні розчинитися в російському народі, а й окремі представники тих народів, що прагнули незалежності чи автономії, а деякі діячі взагалі не вірили в можливість реформування російської держави [1, с. 49].

Таким чином, на відміну від Східної Галичини, де на цей час уже всі українські партії пререйшли на самостійницькі позиції, постулат політичної самостійності не користувався популярністю в Наддніпрянській Україні. Тут українські партії дотримувались сформульованого ще в кінці XIX ст. істориком М. Драгомановим плану перетворення Росії у федерацію, в якій Україна користувалась би правами національної територіальної автономії, а не самостійної держави. Популярність федеративного плану пояснювалась з одного боку тісною, майже 250-річною інтеграцією українських земель в економічне і культурне життя Російської імперії, а з другого — постійними репресіями з боку царського уряду. В таких умовах значна частина національної інтелігенції продовжувала жити переконанням, що український рух не має серйозних політичних перспектив. Лідери українських партій розраховували на те, що російська демократична інтелігенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог.

Назгал революція оживила громадсько-політичне життя в Україні. З'явилися нові перспективи реорганізації держави і суспільства. Намагаючись припинити хвилю політичних виступів, страйків і заворушень, царський уряд пішов на певні поступки які були виражені в Жовтневому маніфесті 1905 року. Революція сприяла короткочасному розквіту українського національного життя. Насамперед позитивні

зміни були пов'язані зі скасуванням Емського указу 1876 р. про заборону ввозити в Україну з-за кордону українські книжки, друкувати українські переклади з інших мов, влаштовувати театральні вистави українською мовою. Були відкриті нові кафедри українознавства в Одеському і Харківському університетах. В Одеському університеті історію України викладав Олександр Грушевський, брат Михайла Грушевського. За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгортається мережа товариств «Проствіта». У 1905 р. в Російській імперії з'являється перша україномовна газета «Хлібороб», а з 1906 р. в Києві почала виходити щоденна газета «Громадська думка» (пізніше — «Рада»). Загалом у 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з'явилося 18 українських газет і часописів. Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна» [8, с. 297—298].

У 1907 р. Михайло Грушевський переніс центр своєї діяльності зі Львова до Києва, де під його головуванням було створено Українське наукове товариство. Велике значення для розвитку української преси мало рішення перенести 1907 р. зі Львова до Києва «Літературно-науковий вісник». Зробив це Михайло Грушевський, тодішній редактор журналу, з двох міркувань: по-перше, він вважав, що журнал такого гатунку повинен виходити в столиці України; по-друге, таким чином реалізувалася ідея створення свого роду духовного містка між двома частинами України — російською та австрійською [9, с. 212; 2, с. 47].

Публіцистика якою в цей час займалися всі провідні діячі української культури була найвпливовішою силою в процесі національного відродження. В періодичній пресі чи в окремих брошурах порушувалися найактуальніші питання громадського життя, визначалися головні орієнтири і напрямки визвольної боротьби. М. Грушевський, у виданій під час революції 1905—1907 рр. роботі «Единство или распадение России?» висміяв, зокрема, вихованих на казенних підручниках «патріотів», які пишалися своєю причетністю «до першої держави в світі, котра займала одну шосту частину всієї суші», водночас не помічаючи, що це найбільша, найнеосвіченіша, найневлаштованіша держава з усіх цивілізованих країн.

І тут же прямо проголошувалося право всіх націй, у тому числі, звичайно, й української, на створення й утвердження своєї державності: «Повна самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку і самовизначення будь-якої народності, котра займає певну територію і має достатні задатки й енергію розвитку» [8, с. 308].

Важливу роль в українському політичному житті відіграло скликання в квітні 1906 р. першого російського парламенту — Державної Думи. Для українських делегатів це створювало можливість заявити перед усією спільнотою Росії, перед усім світом, що український народ як окрема суспільна, культурна й політична одиниця має своєрідні потреби й домагається своїх прав. Для більш успішної роботи в Думі посланці України створили свою парламентську фракцію. Вона налічувала 44 депутата. Фракцію очолював відомий громадський діяч, адвокат з Чернігова Ілля Шраг. Вона мала також свій друкований орган — часопис «Украинский вестник». Предметом особливої уваги української фракції було аграрне та національне питання [2, с. 47—49].

Приїхавши до Петербурга в 1906 р., М. Грушевський разом з іншими громадськими діячами, такими як О. Лотоцький, П. Стебницький а також С. Єфремов та Д. Дорошенко активно включається в тісне співробітництво з українською парламентською громадою [1, с. 50]. Згодом О. Лотоцький так характеризував цей бурхливий час: «Революційна буря розвіяла «сон лихої ночі», що обняв приспану російським самодержавним режимом Україну. Пробуджена стихія національна перетворюється в глибоку національну свідомість... За короткий час народ український прискореним темпом проходить усі етапи політичного розвитку — з культурного аполітизму ... через автономію й федерацію — до державної незалежності» [2, с. 44—45].

М. Грушевський, разом зі своїми сподвижниками інформував депутатів Думи про їх завдання, співпрацював з ними при створенні законопроектів, приймав участь в заснуванні друкованого органу фракції «Украинский вестник». В журналі взяли участь кращі наукові сили України: М. Туган-Барановський, О. Лотоцький, І. Франко, О. Русов, Д. Дорошенко, М. Славінський [10, с. 424]. М. Грушевський і його соратники були ініціаторами створення петербурзького

парламентського політичного клубу — «Українська думська громада». Формально вони не були депутатами ні першої, ні другої, ні третьої Державних Дум Росії, проте вони керували діяльністю цього парламентського клубу. На його засіданнях, в яких добровільно брали участь думські депутати від українських губерній, обговорювалися питання парламентської тактики, зміст виголошених і майбутніх промов. Таким чином, це була добре поставлена школа вироблення і поширення серед депутатів самосвідомості і певної політичної культури. Спілкування в «Українській думській громаді» освіченої української інтелігенції з нерідко малописьменними селянськими депутатами з України було корисним для обох сторін. З думської трибуни стали виголошуватися промови як проти соціального, так і проти національного гноблення українського народу, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою.

Політичною платформою української парламентської громади в Державній Думі була автономія України. Відстоюючи її на практиці М. Грушевський готував Декларацію про автономію України, яка від імені фракції мала бути проголошена з думської трибуни. Але проект засад автономії України так і не був виголошений, оскільки напередодні, 8 липня 1906 р., Дума була розпущена [1, с. 50].

Ідеї М. Грушевського по створенню української державності лежали і в основі діяльності українських делегатів в другій Державній Думі, фракція яких складалася з 47 депутатів. В своїй більшості це були представники селян. У спадщину від попередників їм дісталася кілька розроблених чи розпочатих законопроектів. Політичні погляди, яких дотримувались українські делегати, були викладені в спеціальній відозві фракції. Згадавши про особливості процесу формування Російської імперії в минулому, автори відозви переходять до практичних питань, пов'язаних з її перетворенням на конституційну державу, в якій нові закони забезпечать усім громадянам рівні права. Українських делегатів турбувало те, що в урядовому законодавстві не відбувалося жодних змін з цього приводу, що преса і далі звинувачувала Україну в політичному сепаратизмі, який, мовляв, загрожує цілісності Російської держави. «Єдиним виходом з цього положення, — говорилося в відозві української фракції, — може бути тільки рішуча і безповоротна реорганізація правління в дусі національної і територіальної автономії всіх частин Російської імперії ...» [2, с. 48].

Українська парламентська фракція в другій Державній Думі видавала свій часопис «Рідна Справа — Вісті з Думи», в якому друкувались промови та заяви членів фракції. В рамках своєї програми депутати внесли на розгляд Думи пропозицію про запровадження навчання українською мовою в школах і заснування кафедр українознавства в університетах. Вони підготували законопроекти про автономію України, місцеве самоуправління, українську мову в суді, школі, церкві та ін. Але ці широкі плани українських дегегатів не здійснилися, оскільки цар розпустив і другу Думу. Уряд, який після революційного шоку поступово брав ситуацію під свій контроль, противився цим вимогам. Він був упевнений, що зрушення в бік автономії тільки сприятимуть активізації руху за незалежність. Міністр внутрішніх справ І.М. Дурново доповідав царю «Слід чекати, що під впливом революційної пропаганди селяни цієї губернії (Полтавської — О. С.) приймуть резолюцію про відокремлення України від Росії на підставі принципу автономії» [11, с. 383].

16 червня 1907 р. був впроваджений новий виборчий закон, який відібрав право голосу у робітників і селян, залишивши справу виборів у руках великих землевласників. Царський уряд переміг революцію, і конституційні свободи стали звужуватись. З кінця 1907 р. припинив своє існування часопис «Україна». Зазнали переслідувань засновані в період революції українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації — «Просвіти». Слід сказати, що активну участь у роботі «Просвіт» брали найвідоміші діячі української культури, літератури, мистецтва та науки: Б. Грінченко, Л. Косач (Леся Українка), М. Лисенко, М. Коцюбинський, П. Рудченко (Панас Мирний) та ін. «Просвіти» влаштовували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організували лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави та концерти самодіяльних акторів.

«Просвіти» проголосили, а деякі навіть записали в своїх статутах: розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас «Просвіти» не обмежувались вузьконаціональними питаннями, вони встановлювали ділові зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорської імперії [8, с. 298]. З кінця 1907 р. власті

стали всіляко перешкоджати діяльності «Просвіти». Вони побоювалися проголошуваних ними ідей, що могли похитнути устої імперії.

Українське питання порушувалось і в третій та четвертій Державних Думах, але в зв'язку зі зміною виборчого закону там уже не було українських фракцій. Третя Державна Дума, скликана восени 1907 р., видала закони, що покінчили з обіцяними реформами. В країні настав період реакції. Після короткої відлиги, коли вдавалося швидко й плідно творити громадські та культурні інституції, коли були умови відносно вільної політичної діяльності, ситуація в цій сфері поверталась майже до дореволюційного стану.

Проте поява в першій і другій Державних Думах Росії українських парламентських фракцій, ідейний вплив на які здійснював М. Грушевський, мала велике політичне значення: український народ заявив про своє існування і про домагання своїх прав. З революційної боротьби 1905—1907 рр. український рух вийшов зміцнілим, з краще сформованим політичним світоглядом і широкою організацією. Вільніше почало розвиватися письменство, з'явилась українська преса. Певна заслуга в цьому належала і М. Грушевському.

Ідея федералізму залишалася домінуючою впродовж усього періоду наукової та громадсько-політичної діяльності вченого. В окремі моменти, зокрема в період керівництва Центральною Радою, погляди М. Грушевського на ідею федералізму трансформувалися відповідно до нових політичних обставин і знайшли своє відбиття в Універсалах молодій Українській державі, Конституції УНР.

Апогеєм політичної діяльності М. Грушевського був час після перемоги Лютневої революції 1917 р. в Росії до квітня 1918 р. У березні 1917 р. після повернення із заслання до Києва М. Грушевського було обрано головою Української Центральної Ради. Від цього часу з його ім'ям пов'язаний розвиток історичних подій в Україні, її складний шлях від підданства через автономію до проголошення Української Народної Республіки. Він знаходився біля керма молодій державі, формував її курс, був ініціатором і безпосереднім втілювачем найголовніших політичних рішень. М. Грушевський став одним з творців Конституції Української Народної Республіки, разом з ухвалою якої 29 квітня 1918 р. його було обрано на вищу державну посаду країни [1, с. 51, 53].

Література

1. Рогожин А., Румянцев В. Михайло Грушевський — світоч української державності // Право України. — 1996. — № 7.
2. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993.
3. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. — Т. I. — Львів: Накл. власним, 1926.
4. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990.
5. Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. — К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995.
6. Видатні постаті України: Біографічний довідник/ О.В. Бабкіна, Г.К. Базильчук та ін. — К.: МАУП: Кн. палата України, 2004.
7. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. — Львів: Світ, 1995.
8. Історія України: нове бачення. У 2 т. — Т. 1. — К.: Україна, 1995.
9. Історія України. — Львів: Світ, 2002.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. — Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — К.: Либідь, 1995.
11. Субтельный О. История. Украина. — К.: Либідь, 1994.
12. Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. — К.: Школа, 2005.

Александр Кукса

**М. С. ГРУШЕВСКИЙ — ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ
ДЕЯТЕЛЬ И ИНИЦИАТОР БЕЛОРУССКО-УКРАИНСКОГО
СБЛИЖЕНИЯ (АПРЕЛЬ 1917 — МАЙ 1918 ГГ.)**

Выгодное геополитическое положение, общность истории и культуры, а также тесные экономические связи сближали белорусский и украинский народы как в начале прошлого столетия, так и в начале нынешнего. Обретение суверенного статуса подняло актуальность тем, связанных с изучением истории белорусско-украинских отношений,

большой вклад в развитие которых привнес М.С. Грушевский — известный украинский общественно-политический деятель. Раскрытию М.С. Грушевского как политического деятеля посвящены труды украинских историков А.И. Салтовского [7], В.Ф. Верстюка [9] и других. Основателем украинской исторической традиции его называет канадский историк З. Корбут [2].

М.С. Грушевский являлся выпускником Киевского университета и учеником В. Антоновича, как и белорусский историк М.В. Довнар-Запольский. Став профессиональным историком в Киевском университете, формировался как общественно-политический деятель во Львове. Получил огромный багаж знаний благодаря историческому образованию. По мнению З. Корбута, именно «М.С. Грушевский заменил парадигму, в которой украинцы не играли практически ни одной исторической роли, даже на собственной территории, новой, в которой они имели давнее прошлое» [2, с. 198]. Труды историка, дополненные государственной концепцией В. Липинского, С. Томашевского и Д.П. Дорошенко легли в основу современной украинской историографической традиции.

Как активный участник украинского национального движения М.С. Грушевский Февральскую революцию 1917 г. встречал в ссылке. Поэтому и председателем Украинской центральной рады (УЦР) был избран заочно. Прибыв в Киев, активно включился в общественно-политические процессы, охватившие Украину. Стал инициатором созыва и вдохновителем проведения Всеукраинского конгресса, обратив тем самым интерес к себе, как к лидеру украинского национального движения, представителей белорусских общественно-политических организаций. Принявшие активное участие в работе конгресса представители киевской белорусской громады «Зорка» приветствовали Всеукраинское собрание. В ответ на поздравление И.А. Фарботко, по залу прогремело «Хай живе вільна Білорусь!» [3, с. 40].

Представители белорусского национального движения активно обсуждали национально-государственную идею, представленную М.С. Грушевским в виде национально-территориальной автономии Украины в составе Российской федеративной демократической республики. На страницах газеты «Вольная Беларусь» давалась высокая

оценка программной статье М.С. Грушевского «Якої ми хочемо автономії та федерації». Соглашаясь с тем, что «национально-территориальная автономия наполнится реальным смыслом для Украины, если она станет общим принципом реорганизации государственного строя России» [7, с. 348], представители белорусского национального движения призывали для плодотворного объединения разрозненных частей создать единый фундамент на твердой почве федерации.

Решительные шаги УЦР, проявившиеся в принятии 1-го и 2-го Универсалов, привели к конфликту с Временным правительством, которое оценило эти действия не как стремление к административно-хозяйственной автономии, а как возможное возникновение союзного государства. Проведя ряд переговоров с Временным правительством в августе 1917 г., лидеры украинского национального движения вынуждены были пойти на уступки. Тем не менее, пользуясь ослаблением давления Петрограда на Киев, Рада предприняла попытку ускорить процесс федерализации России, созвав 8-15 сентября 1917 г. в Киеве под председательством М.С. Грушевского Съезд народов и областей бывшей Российской империи. В своем выступлении на съезде, М.С. Грушевский подчеркнул, что если силы народа безграничны, то творческие силы государства имеют свои пределы. По его мнению, отсутствие понимания необходимости решения национального вопроса посредством налаживания сотрудничества между народами значительно ослабляло как позиции Временного правительства, так и силу Российской республики. М.С. Грушевский призвал Временное правительство перейти к построению новых форм государственной жизни и управления. В своих резолюциях Съезд под влиянием выступлений М.С. Грушевского потребовал предоставить национально-территориальную автономию Беларуси и призвал провести местные национальные учредительные собрания с целью «перестроить государство на совсем новых основаниях, которые не оставили бы ни единой возможности централизации» [9, с. 446]. Результатом съезда стало образование в Киеве 15 сентября Совета народов под председательством М.С. Грушевского. Была создана делегация, которая представила общие интересы народов на Демократическом совещании.

20 октября 1917 г. в Киеве под руководством М.С. Грушевского открылся 3-й Всеукраинский войсковой съезд, провозгласивший курс на полную независимость Украины. В ответ Временное правительство намеревалось распустить Раду, но отведенный ему историей срок уже подходил к концу. Падение Временного правительства и приход к власти большевиков в России, выдвигавших лозунг самоопределения наций вплоть до полного отделения, дали возможность Центральной Раде провозгласить 3-м Универсалом от 7 ноября 1917 г. Украинскую Народную Республику. Но в декабре 1917 г. начали ухудшаться взаимоотношения национальных движений с местными органами советской власти, ознаменовавшиеся разгоном 1-го Всебелорусского съезда и провозглашением 22 января 1918 г. суверенитета УНР 4-м Универсалом, автором которого стал М.С. Грушевский. Представители белорусских организаций 25 марта 1918 г. также продекларировали независимость БНР. В установлении белорусско-украинских контактов на платформе национально-государственной независимости важную роль сыграл М.С. Грушевский.

Правовой основой для установления контактов между лидерами украинских и белорусских национальных организаций стал закон УНР о национально-персональной автономии. Белорусские деятели в Украине сообщали, что белорусские организации функционировали в тесном контакте с УНР, председатель которой М.С. Грушевский с давних пор покровительствовал белорусам и считался одним из виднейших знатоков белорусского движения. Крупной общественно-культурной белорусской организацией в Киеве была «Зорка» (И. Красковский). Военными была открыта «Белорусская организация на территории Украины», деятельность которой направлялась «на защиту прав белорусов на основе национально-персональной автономии» [8, л. 127]. Позже были созданы Белорусская торговая палата (председатель М.В. Довнар-Запольский) и белорусско-украинское общество сближения, куда вошли такие украинские деятели как М.С. Грушевский, С.А. Ефремов, Д.П. Дорошенко и многие другие [6, л. 20]. В Одессе действовало белорусская общественная организация «Гай», а с августа 1918 г. — консульство БНР (С. Некрашевич).

Это впоследствии создало возможности для налаживания контактов между правительствами БНР и УНР. Чрезвычайная

делегация БНР, возглавляемая А.И. Цвикевичем, прибыв в Киев установила тесную связь с белорусскими организациями и кооптировала в свой состав ее представителей, которые подготовили почву для начала переговоров. Были также установлены отношения с Генеральным секретариатом УНР. Уже 5 апреля 1918 г. делегация БНР встретила в Киеве с председателем УЦР М.С. Грушевским. В связи с этими событиями А.И. Цвикевич заявлял, что в «факте вступления правительства Украины в переговоры с представителями белорусского правительства последние усмотрели скрытый акт признания БНР» [4, л. 4]. Таким образом, лидер украинского возрождения приветствовал «развитие белорусского национального движения не только на территории Украины, но и на территории Беларуси» [3, с. 40]. В проекте Конституции, составленной М.С. Грушевским и принятой 29 апреля 1918 г., предвиделось, что Украина станет парламентской республикой. Однако государственный переворот гетмана П. Скоропадского не дал возможности реализовать эти планы.

Тем не менее, активные белорусско-украинские контакты продолжались и в период правления гетмана П. Скоропадского. Они основывались на традициях, заложенных М.С. Грушевским, и благодаря деятельности украинских организаций в Беларуси. Активно работали в Минске Украинская рада Западного фронта (М. Лебединец) и Украинская минская Громада (К. Новохатский). 20 февраля 1918 г., объединившись, они основали Минский комитет охраны интересов и прав граждан, подчиненных УНР [6, л. 144]. Благодаря их активности значительная часть украинских беженцев была возвращена на родину. Даже около 150 бесплатных обедов выдавались представителям Украинской Рады органами минского самоуправления.

По инициативе украинских организаций в Минске 19 мая 1918 г. начало работу украинское консульское агентство, возглавляемое А. Квасницким [1, л. 8-12]. В последствии, когда встал вопрос, будет это консульство или консульское агентство, А. Квасницкий предлагал руководствоваться экономическими интересами, так «как природными богатствами Украина в Беларусь дополняли друг друга» [5, л. 27]. В то же время по инициативе белорусских организаций и чрезвычайной делегации в Киеве консулом БНР 29 мая 1918 г. был назначен П. Тремпович.

Таким образом, М.С. Грушевский, разрабатывая стратегию и тактику деятельности украинского национального движения, был заинтересован в развитии национального движения и на территории Беларуси, как ближайшей соседки Украины. Он уделял большое внимание распространению идей национально-государственного строительства на белорусское движение, принимал активное участие в работе белорусских организаций в Украине и являлся одним из основателей общества белорусско-украинского сближения. Однако, разделение Беларуси пополам линией фронта, разорение белорусских земель и массовое беженство ослабило белорусское национальное движение. Представители белорусских организаций хотя и поддерживали лозунги, разработанные М.С. Грушевским, но активно бороться за их воплощение в Беларуси не могли.

Литература

1. Законопроект про консульські штати і про дислокацію консулів Української держави // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далее — ЦДАВО). Ф. 3766. Оп. 1. Д. 57.
2. Когут, Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут / Під наук. ред. — Т. Курили за участю В. Горобця. — К.: Критика, 2004.
3. Кукса А.Н. «Нашанивский» период в истории белорусско-украинских отношений // Беларусь у эпоху рэвалюцыйных узрушэнняў: Да 100-годдзя выхаду ў свет газеты «Наша ніва»: Матэрыялы Рэсп. навук. -тэарэт. канф., г. Мінск, 10 лістап. 2006 г. / Бел. Дзярж. Пед. Ун-т імя М. Танка; рэдкал. І. І. Багдановіч [і інш.]; навук. рэд. А.П. Жытко. — Мн.: Выд. БДПУ імя М. Танка, 2006.
4. Листування з Білоруським національним комітетом на Україні про встановлення кордону, товарообмін тощо // ЦДАВО. Ф. 3766. Оп. 1. Д. 68.
5. Про дипломатичні зносини з Білорусією — визнання її самостійності, встановлення економічних зносин // ЦДАВО. Ф. 3766. Оп. 1. Д. 139.

6. Рэзалюцыя Мінскага губернскага земскага схода па беларускаму пытанню // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (Далее – НАРБ). Ф. 325. Воп. 1. Д. 19.

7. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття). — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002.

8. Статут Центральной Беларускай арганізацыі на тэрыторыі Украіны // НАРБ. Ф. 325. Воп. 1. Спр. 24.

9. Украіна і історыя в історычнай ретроспектыві. Украінскі праекты в Російскай імперыі. Нарысы в 3-х томах / Редкол.: В.Ф. Верстюк [і ін.]. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2004.

Лариса Орфинская

ПЕНИТЕНЦИАРНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ В УКРАИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В основу исследования положены данные официальных отчётов, статистических источников и публицистических материалов общероссийского характера. В связи с подчинением Киевской, Екатеринославской, Волынской, Харьковской, Черниговской, Полтавской, Херсонской и Таврической губерний, а также Керчь-Еникальского, Николаевского, Одесского и Севастопольского градоначальств центральному государственному аппарату и введением судопроизводства по российскому образцу ещё в XIX в. [1], исполнение наказания осуществлялось в соответствии с общеимперским законодательством. К 1914 г. Украина по количеству и видам карательных учреждений и характеру управления ими не выделялась среди других регионов европейской России. Губернские тюрьмы функционировали во всех губернских городах, так же как уездные тюрьмы во всех уездах, а в градоначальствах — городские. Исправительные арестантские отделения были построены в Киеве, Николаеве, Полтаве, Екатеринославе и два в Харькове (Андреевское и Печенежское) [2]. Временные каторжные тюрьмы, преобразованные из исправительных арестантских отделений по предписанию Главного

тюремного управления в виде опыта, были в Николаеве, Харькове и Херсоне*. В Киеве [3] и Харькове находились пересыльные тюрьмы. Тюремные инспекции к этому времени были введены во всех украинских губерниях. Эта промышленно отсталая окраина отличалась особыми аграрными условиями. А наименьшее число осуждённых в пределах Европейской России наблюдалось в центральном чернозёмном районе и вообще в земледельческой непромышленной полосе [4].

Накануне войны, 28 февраля 1914 г. открылся второй Съезд тюремных деятелей России в Петрограде**. Он был приурочен к 35-летию образования Главного тюремного управления и коснулся всех основных сторон российской пенитенциарной системы. Представители украинских местностей приняли более чем активное участие в работе всех четырёх секций, делая доклады и участвуя в прениях. Следует отметить особенно деятельное участие тюремных инспекторов Черниговской губернии — Д.В. Краинского, Харьковской — М.И. Рябина и Херсонской — Н.П. Билима, многочисленные доклады которых были опубликованы в «Тюремном Вестнике».

Особенности внутренней и внешней политики, предшествовавшие и сложившиеся в 1914 г., внесли изменения в социальную и экономическую жизнь страны, естественным образом отразились на численности и составе заключённых, а равно на тюремном быте и бюджете тюремного ведомства. Во-первых, амнистия, последовавшая за царским указом 21 января 1913 года по случаю 300-летия дома Романовых; во-вторых, начавшаяся в июле 1914 г. война; в-третьих, введение закона, запрещавшего продажу спиртного. Плановость размещения заключённых в середине июля 1914 г. внезапно была нарушена вследствие причин, вызванных войной. Главным тюремным управлением был подготовлен «Проект частных правил о вывозе на счёт казны по военным обстоятельствам государственного имущества,

*Установленное статистическими данными уменьшение числа лиц, приговариваемых к исполнению наказания в исправительном арестантском отделении и в исправительном доме, дало возможность преобразовать некоторые исправительные арестантские отделения во временные каторжные тюрьмы (Цир. Главного тюремного управления № 14 от 12. 03. 1914 г.)

**Первый подобный съезд прошёл в 1902 г.

правительственных учреждений, особо важных арестантов, служащих и их семейств из угрожаемой нашествием неприятеля полосы Петроградского, Виленского, Варшавского, Киевского, Одесского, Кавказского, Туркестанского, Иркутского и Приамурского военных округов», который рассматривался в образованном при Главном Управлении Генерального Штаба межведомственном совещании. Особо важными арестантами признавались заключённые, опасные для государственного порядка и общественного спокойствия, т. е. подследственные, обвиняемые в государственных преступлениях и шпионстве, каторжные, осуждённые за государственные преступления, а также за убийство и покушение на убийство по политическим побуждениям.

После объявления 12 июля 1914 г. Положения о подготовительном к войне периоде, на первых порах было решено ограничиться переводом в Петроград, Москву и Орёл арестантов из мест заключения, находившихся в округах Каменец-Подольского, Луцкого и Житомирского Окружных Судов. Кроме того, прокурорам Киевской и Одесской Судебных Палат 15 июля 1914 г. было вменено в обязанность сообщать по телеграфу имена и фамилии подследственных, обвиняемых в государственных преступлениях и шпионаже, и других наиболее опасных заключённых. По получении запрошенных сведений упомянутые арестанты были переведены во временные каторжные тюрьмы внутренних губерний.

Произошли изменения и в личном составе тюремных инспекций, администрации и охраны тюрем империи. После перевода армии и флота на военное положение и последовавших затем призывах, значительное число служащих, занимавших должность 6 класса и ниже, было призвано на военную службу в качестве офицеров, нижних чинов запаса и ополчения. При комплектовании личного состава тюремной охраны во многих местах заключения встречались большие затруднения. При прогрессировавшей дороговизне жизни невозможно было улучшить материальное положение тюремных служащих из-за военных расходов. Наряду с этим, на промышленных и фабричных предприятиях была более высокая оплата труда.

К концу 1914 г. наблюдалось уменьшение числа заключённых, содержащихся в пенитенциарных учреждениях империи, которое

продолжилось и в последующие военные годы. Это было связано, во-первых, с эвакуацией мест заключения из приграничных районов*, во-вторых, неприятель занял некоторые районы, из которых прекратился приток преступного элемента; в-третьих, с запретом торговли спиртными напитками; в-четвёртых, в соответствии с уголовной статистикой, основная масса преступных деяний совершалась в возрасте 20-30 лет, и именно эта возрастная группа была призвана в армию. Эвакуация заключённых производилась в сопровождении тюремной администрации и охраны, конвойных команд и войсковых подразделений.

С первых дней объявления мобилизации большая часть конвойных команд, расположенных в районе военных действий к западу от линии Петроград — Великие Луки — Гомель — Киев — Кременчуг — Николаев, была откомандирована в распоряжение военного ведомства для несения этапной службы в тылу врага. Это приостановило и нарушило запланированное движение этапов заключённых в указанном районе вглубь страны. Главное тюремное управление было вынуждено принять решение высылать арестантов в ближайшие пограничные местности, например, в Винницу, Киев, а затем уже направлять их в сопровождении конвойных команд внутренней полосы. В виду поспешности эвакуации некоторые арестанты прибывали в новые места заключения, сопровождаемые только именными списками, без каких-либо документов, указывавших на основания их содержания под стражей.

В 1914 г. были эвакуированы тюрьмы из Евпатории** и Феодосии*** Таврической губернии. В июле 1915 г. из Волынской губернии подверглись эвакуации Владимирвольская и Ковельская уездные тюрьмы, а также в августе — Дубенская, Кременецкая, Луцкая и Ровенская [5]. Изяславская и Староконстантиновская уездные тюрьмы не были эвакуированы полностью, но почти все арестанты были выведены из них.

*Эвакуация мест заключения проходила путём передвижения арестантов во внутренние области Империи. Арестанты, приговорённые к краткосрочному заключению были условно освобождены или исполнение наказания откладывалось до окончания войны.

** После эвакуации открыта в октябре 1915 г.

*** После эвакуации открыта в июле 1915 г

Главное тюремное управление, указывая пункты назначения вывозимых заключённых, по возможности назначало соответствующие их категории пенитенциарные учреждения, но при отсутствии мест в каторжных тюрьмах их обитателей определяли в общие. Эвакуированные заключённые оказались рассеянными почти по всем губерниям Европейской России, кроме окраинных северных и южных. Во многих местах заключения империи оказались задержанными на неопределённое время пересыльные арестанты. В циркуляре № 78 от 10 декабря 1914 г. центральное тюремное ведомство предписывало губернаторам, начальникам областей и градоначальникам освободить находившихся под стражей, дальнейшее содержание которых не вызывало общественной опасности.

В связи с развитием военных действий нормальное течение внутренней жизни страны изменилось. Царское правительство, испытывая финансовые затруднения бюджета, сократило тюремное строительство до минимума. Выполняя постановление Совета Министров от 2/6 сентября 1914 г. о сокращении государственного кредитования, не связанного с военными нуждами, Главное тюремное управление продолжило лишь начатое до войны строительство. Приостановление работ было недопустимо: во-первых, обветшание недостроенных зданий привело бы к значительным убыткам, во-вторых, подрядчики, заготовившие необходимые материалы и нанявшие рабочих, потребовали возмещения убытков.

На территории Украины в 1915 г. было закончено строительство новых тюрем в Житомире Волынской губернии, на 510 общих и 87 одиночных мест, и в Екатеринославе — на 1863 общих и 418 одиночных мест, в том числе 112 камер ночного разъединения. Строительство Екатеринославской тюрьмы, как одного из крупнейших мест заключения России, было начато ещё в 1913 г. Значительность размеров и применение новейших технологий при оборудовании системы отопления и вентиляции оценил сам министр юстиции И.Г. Щегловитов при личном посещении [6]. Начало строительства новой тюрьмы общего режима в Харьковской губернии, запланированное центральным ведомством на вторую половину 1914 г., было отложено до окончания войны. Помимо сооружения новых тюрем строились отдельные корпуса, предназначавшиеся для тех или иных

пенитенциарных потребностей. Так, в 1914 г. при Харьковской временной каторжной тюрьме был построен отдельный корпус на 36 мест для инфицированных заключённых, при Николаевской временной каторжной тюрьме — здание под мастерские. В том же году в Звенигороде Киевской губернии под тюремные помещения было переоборудовано здание присутственных мест.

Война не могла не отразиться на бытовой стороне содержания заключённых. Помимо ограничений государственного обеспечения мест заключения введённых уже упомянутым постановлением Совета министров, доход тюремного ведомства сократился ещё на 152 000 рублей. До войны казацкие войска обязывались участвовать в расходах Государственного казначейства по содержанию арестантов казачьего сословия в тюрьмах гражданского ведомства, по найму, ремонту и строительству мест заключений в казачьих областях. По положению Совета Министров от 13.09.1914 г. казачье население уравнили в этом отношении с другими сословиями с 1 января 1915 г.

Как отмечают современники, цены на Украине в конце 1915 — начале 1916 г. выросли в два-три раза. Из магазинов, лавок и рынков исчезла обувь и одежда [7]. Значительное подорожание продовольствия и товаров первой необходимости напрямую отразилось на снабжении арестантов. Затруднения возникли как при хозяйственном способе обеспечения, так и при подрядном. Подрядчики уклонялись от принятия на себя обязательств или назначали совершенно неприемлемые цены. Между Главным тюремным управлением и Главноуполномоченным по закупке хлеба для армии было достигнуто соглашение о поставке в места заключения излишек хлебных продуктов, заготовленных для нужд военного ведомства. Губернаторам было предоставлено право непосредственно договариваться с Главноуполномоченными ближайших районов. Мука, пшено, горох и чечевица отпускалась по заготовительным ценам, которые были ниже биржевых. Все денежные расчёты производились на месте. По причине небывалого подорожания и затруднения поставки, занятости железных дорог военными грузами, обеспечение заключённых мясными продуктами и вовсе было затруднено. Норму потребления мяса сокращали или заменяли другими продуктами. После издания циркуляра № 33 от 21.09.1915 г. об увеличении ежемесячной выписки

продуктов за собственный счёт и разрешении получения по почте денег от родственников, без различия степени родства, питание заключённых стало практически делом самих заключённых.

Особенно повысилась стоимость медикаментов и других аптечных товаров, а также оплата труда медицинского персонала, который привлекался в действующую армию и для обслуживания множества открытых во время войны лазаретов. В уездных тюрьмах медицинскому персоналу приходилось совмещать соответствующие должности с другими. В наиболее крупных местах заключения, опасаясь возникновения эпидемий, медицинское обслуживание было постоянным. Наибольшую трудность представляла борьба с тифом и туберкулёзом — как наиболее распространёнными заболеваниями среди заключённых. Война приостановила введение в действие закона от 24 декабря 1912 г. о единообразии в вещевом довольствии арестантов. Некоторые материалы (сукно, кожа и др.) совершенно исчезли с товарного рынка в связи с их реквизицией правительством для нужд армии. Сукно в тюрьме заменялось молескином*, сложенным вдвойне, или чаще просто ограничивались ремонтом старой одежды. Продовольственного и вещевого тюремного кризиса удалось избежать благодаря продолжавшемуся сокращению численности заключённых. В 1915 г. среднесуточный состав арестантов в местах заключения, подведомственных Главному Тюремному Управлению, был равен 154 326 — вместо 180 000, указанных при расчётах бюджета тюремного ведомства. Это дало возможность покрыть расходы, связанные с ростом цен.

В первый же военный год рабочая жизнь тюрьмы изменилась. Война с одной стороны вызвала повышенный спрос на арестантский труд, с другой — заставила приостановить начатые проекты. В сентябре 1914 г. при Главном тюремном управлении был образован специальный Комитет по работам военного значения, под председательством начальника управления П.К. Грана. Комитет принимал и распределял крупнейшие военные заказы, участвовал в организации арестантских

*Молескиин (англ. moleskin) — плотная прочная хлопчатобумажная ткань, обычно окрашенная в тёмные цвета. Из молескиина шьют спецодежду, рабочие и спортивные костюмы, обувь и т. п.

рабочих лагерей и тюремных мастерских. Наиболее востребованы заключённые были на земляных, сельскохозяйственных, каменноугольных и погрузочных работах по удовлетворению нужд военного времени. Для железнодорожных и погрузочных работ организовывались крупные партии заключённых, которые вывозились в специально сооружённые арестантские лагеря. При назначении заключённых на работу война обязывала тюремное ведомство руководствоваться исключительно значением её для нужд обороны и тыла, поэтому возникала необходимость соответственного перераспределения арестантов по наружным работам.

Сапожные мастерские и мастерские по пошиву военного обмундирования работали по контрактам, заключённым с интендантством. Изменение характера заказов привело к переоборудованию, расширению и, как указывалось выше, к строительству новых тюремных мастерских, обучению заключённых востребованным видам ремесла, формированию кадров мастеров из арестантов. Различные швейные машины Главное тюремное управление закупило в первый же день объявления о мобилизации. Швейные тюремные мастерские с числом машин до 30 находилось во всех губернских и большинстве уездных городов. В сведениях на 1915 г. о количестве оборудования в имперских тюремных швейных мастерских Херсонская каторжная тюрьма занимала 4 место (197 машин), 6 — Киевское исправительное отделение и губернская тюрьма (138), 8 — Харьковская временная каторжная тюрьма (108). Превышалось среднероссийское число также в Екатеринославской губернской тюрьме и исправительном отделении, в Николаевской временной каторжной тюрьме. Наряду со специальными мастерскими по пошиву военного обмундирования в Петроградской, Московской и Томской тюрьмах в мастерских Херсонской тюрьмы имелся декатировальный отдел для производства сукна*. По объёму годового исполнения заказов военного ведомства на изготовление обмундирования, белья и обуви Херсонское исправительное отделение

*Екатировальные отделы состояли из: декатировального аппарата с двойным нагревательным кожухом и вакуум-насосом, станка для накатки станка для раскатки и охлаждения сукна.

занимало 3 место среди пенитенциарных учреждений России [8]. Ткацкие мастерские в Украине к 1915 г. имелись в новой Житомирской, Новгород-Волынской тюрьмах (Волынская губерния), Екатеринославском, Киевском, Николаевском, Андреевском (Харьковская губерния) исправительных отделениях. В кузнечно-слесарных мастерских Харьковской временной каторжной тюрьмы, Валковской уездной (Харьковская губерния), Екатеринославского и Полтавского исправительных отделений изготавливались кровати и подковы. Труд заключённых использовался на некоторых, работавших на оборону, заводах — например, в Екатеринославской губернии [9].

Нужно отметить, что Харьковская губернская тюрьма ещё в довоенное время славилась на всю страну самостоятельными изобретениями заключённых, инициативу которых поддерживала тюремная администрация. Главное тюремное управление рекомендовало к применению в местах заключения кипяtilьника, названного «Труд заключённого», и дезинфекционного и дезинсекционного сушильного аппарата «Друг здоровья», которые производились в указанной тюрьме. Особенную актуальность приобрёл выпуск дезинфекционных аппаратов, спасавших не только места заключения, но и армию от распространения инфекционных заболеваний [10]. Если сравнить доход от труда заключённых в различных местностях России, полученный к 1 января 1916 г., то Харьковская губерния занимала 3 место после столичных губерний, а в первые 20 вошли — Полтавская, Херсонская, Киевская губернии и Николаевское градоначальство.

Одесская и Херсонская губернские тюрьмы имели сельскохозяйственные фермы, которые содержали за счёт заработного фонда. Начальник Одесской тюрьмы пытался преодолеть продовольственные затруднения путём разведения в тюрьме кроликов [11]. Затруднения были вызваны снабжением мест заключения соответствующими материалами, что приводило иногда к долговременной остановке производства. Кроме того, большинство малороссийских губерний, находились в черте еврейской оседлости. Еврейский рабочий класс, малопригодный к тяжёлому физическому труду, предпочитал труд ремесленный. Знающих и опытных кустарей поступало в местные тюрьмы очень мало (например, в Херсонской

губернии около 2 %), что указывало на сравнительно небольшую преступность среди них [12]. Вследствие избытка предложений ремесленного труда, оплата его была очень низка и конкурировать, посредством труда арестантов, не только было не выгодно, но и не желательно, т. к. это лишало вольных мастеров средств к существованию. А между тем, например, в Херсоне существовал большой спрос на чернорабочих. Огромное количество сплавляемого сюда с верховьев Днепра леса, обрабатывавшегося на здешних лесопильных заводах, и значительный вывоз хлеба из Херсонского порта требовали от начала до конца навигации много рабочих рук. Предложение труда заключённых в данном случае не создавало никакой конкуренции [13].

В отношении порядка содержания арестантов в местах заключения существенных изменений не было. Согласно действующим правилам, периодические издания, содержащие информацию о текущих событиях, выдавались заключённым лишь по истечении 1 года со дня выпуска. Идя навстречу патриотическим чувствам арестантов, желающим быть осведомленными о ходе военных действий, а так же предотвращая поступление искажённой информации от посетителей и вновь прибывших заключённых, центральное тюремное ведомство разрешило администрации мест заключения сообщать официальные сведения. В 1915 г. заключённые всех категорий получили разрешение на время военных действий выписывать за свой счёт газеты «Русский инвалид» и «Правительственный Вестник», журнал «Летопись Отечественной войны».

Несмотря на военные обстоятельства, Главное тюремное управление исправно выполняло свои первоначальные функции: контроль и надзор за местами заключений страны. В Украине в 1915 г. ревизии были проведены: в Киеве, Житомире, Одессе, Николаеве, Полтаве, Симферополе. В некоторых городах по несколько раз в год: Херсон (2), Екатеринослав (2), Харьков (3).

Как и во все времена, побеги из тюрем оставались актуальной темой. Несмотря на некоторое уменьшение числа побегов заключённых в первый военный год в таких украинских губерниях, как: Киевская (20 арестантов), Херсонская (13), Полтавская (29), Таврическая (6), Волынская (22) и Черниговская (7), Николаевское градоначальство, в

1915 г. число бежавших постепенно увеличилось и достигло довоенного периода: Киевская (27), Полтавская (38), Херсонская (29). И это с учетом сокращения численности тюремного населения. Большинство бежавших были осуждённые военнообязанные и военные. Сказывались уже упоминаемые кадровые проблемы. Нижние чины как конвойных команд, так и внутренней охраны были призванные в армию, принятые на их замену ещё не успели ознакомиться и приобрести навыки конвойной и охранной службы. При эвакуации иногда для охраны назначались ополченцы, совершенно не готовые к такому роду службы. Военная обстановка, при которой приходилось препровождать арестантов по пешим трактам или по людным улицам городов, в особенности по переполненным железнодорожным платформам, становилась удобной к совершению побегов, и заключённые не упускали случая воспользоваться ею. В не подвергшихся эвакуации тюрьмах преобладали случаи побега с наружных работ. За стенами мест заключений условия, благоприятствующие побегу, возникали чаще. В циркулярном распоряжении № 77 Киевского губернатора от 17.08.1916 г. на имя начальников тюрем Киевской губернии указывалось на необходимость обратить внимание на участвовавшие побеги с наружных работ. Отмечалось, что побеги осуществляются вследствие крайне небрежного исполнения надзирателями своих обязанностей. Сон на посту или отсутствие на посту по личным делам сделались совершенно обычными проступками. Губернатор связывал это с пренебрежением начальников тюрем своими обязанностями и требовал формирования верных своему долгу надзирательских команд. В противном случае виновным грозило увольнение и возбуждение судебного преследования за бездействие [14].

Помимо побегов совершались и другие серьёзные преступления. В 1914 г. наблюдалось уменьшение в целом по России случаев насильственных действий арестантов по отношению к лицам тюремной администрации, стражи и конвойных команд. Но отмечался незначительный рост случаев самоубийств и покушений на самоубийство заключённых. Из малороссийских губерний наибольшее количество приходилось на Херсонскую губернию (8). Эта губерния выделялась в российском масштабе и по количеству покушений и

убийств среди арестантов (5). Описание беспорядков в Херсонской временной каторжной тюрьме, возникших в 1914 г., вошло в отчет Главного тюремного управления за указанный период. Об убийстве двух надзирателей сообщается во время беспорядков в Житомирской тюрьме [15].

Воспитательно-исправительная работа среди несовершеннолетних преступников, как часть пенитенциарной системы, получила в Украине особенное развитие. До издания в 1909 г. Положения о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних, по которому Государственное Казначейство увеличивало дотации в 2 раза, в России их насчитывалось 53. В украинских местностях к этому времени были организованы: Киевская, Екатеринославская, Полтавская, Черниговская колонии и Волынский, Одесский, Таврический, Харьковский, Херсонский приюты. За 5 лет, прошедшие до начала войны, в России появилось ещё 7 подобных учреждений и 2 из них в Украине: приюты отдельно для мальчиков и девочек Харьковского общества патроната над несовершеннолетними.

Одним из старейших в Украине было Киевское общество земледельческих колоний и ремесленных приютов, устав которого был утверждён в 1874 г. Объёмный исторический очерк о нём написал директор Киевской колонии И. Федорченко, который был помещён в двух выпусках журнала «Тюремный Вестник» за 1915 г. [16]. Детищем общества стала Киевская (Рубежовская) колония. Общество принимало участие в организации отдела благотворительности на Киевской Всероссийской выставке в 1913 г. [17]. Осуществлению плана строительства женской воспитательной колонии помешала война. Одним из активных членов общества с 1884 г. по 1915 г. являлся А.С. Гольденвейзер [18]. Он был делегирован на пятый (в Париже) и восьмой (в Вашингтоне) международные пенитенциарные конгрессы, а также на шестой съезд представителей российских воспитательно-исправительных учреждений.

Другой причиной увеличения числа учреждений для малолетних преступников послужило одновременное распространение в России идеи так называемого детского суда [19]. Практическое применение эта идея получила в 1910 г. в Петербурге, в 1912 г. — в Москве и Харькове, в 1914 г. — в Киеве, Одессе, Екатеринославе и Николаеве [20]. При

Харьковском суде для несовершеннолетних было создано Общество патроната. На средства Мирового судьи по делам несовершеннолетних, известного земского деятеля, Э.Ф. Файста, было открыто в квартире суда общежитие, где размещались малолетние до их трудоустройства. Для эффективного поиска работы открыли бюро труда, которое выделяло нуждающимся деньги и вещи на первое время, до получения жалования. При камере суда была открыта библиотека для поднадзорных малолетних [21]. В качестве превентивной меры можно рассматривать открытие обществом воспитательно-ремесленной школы — дневного приюта, организованного по типу английских Industrial School. В этой школе несовершеннолетние находились с 9.00 до 18.00, получая школьное и профессиональное образование. Беспризорность, бездомность, нищета — главные и повсеместно действовавшие факторы увеличения детской преступности, особенно проявились в Киеве. Не только украинские беженцы, но и уроженцы центральных губерний часто не справлялись с общим механизмом жизни большого города [22]. Мировые судьи по делам несовершеннолетних стремились создать для них, взамен тюремного заключения, более подходящую обстановку, встречали поддержку со стороны городских управлений и местного общества.

За годы войны финансовое положение воспитательно-исправительных учреждений значительно ухудшилось, т. к. пожертвования почти прекратились и направлялись на оказание помощи участникам и жертвам войны, а расходы, наоборот, возросли в связи с растущей дороговизной предметов первой необходимости. В виду уменьшения притока частных пожертвований появилась необходимость в открытии государственных учреждений для исправительного воспитания по примеру северной окраины — Великого Княжества Финляндского. Первый опыт был осуществлён в виде преобразования довольно значительной по размерам (120 воспитанников, 60 из которых присланы из Петрограда) Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних. Одноимённое благотворительное общество было упразднено, финансирование и управление колонией перешло к правительственным органам [23].

Однако, вследствие недостаточного количества воспитательно-исправительных учреждений, общее число несовершеннолетних (от 10 до 17 лет), отбывавших наказание в тюрьмах, исправительных отделениях и арестных домах, значительно превышало число воспитанников, содержащихся в приютах и колониях. В военные годы их число, как и взрослых заключённых, сократилось. Но с ростом детской преступности в больших городах, увеличилось поступление малолетних преступников в специальные учреждения, т. к. 60-70 % воспитанников проживали в городах. Экономические и социальные явления, вызванные военными событиями, несомненно, вызвали рост преступности и порочности среди малолетних.

Несмотря на начало войны, в 1914 г. общества тюремного патроната впервые получили возможность использовать годовые государственные дотации на основании ранее принятого закона от 24.12.1912 г. о государственной помощи обществам покровительства лицам, освобождённым из мест заключения. Подобную финансовую помощь правительство установило по примеру северной своей окраины Финляндии, в виду недостаточности средств, которыми располагали частные общества. Наиболее крупные суммы получило, наряду с Петроградскими обществами, Киевское общество патроната (4 500 рублей). В 1915 г. менее значительные суммы получило Харьковское общество патроната над несовершеннолетними (2 000) и Харьковское общество патроната (300). Для получения дотации требовалось выполнить следующие условия: своевременная подача заявления общества и признание ходатайства, заслуживающим внимания со стороны Главного тюремного управления. Причём размер государственной помощи определялся в соответствии: с предполагаемыми расходами; с числом лиц, принятых под покровительство; с денежными средствами, собранными самим обществом в предшествующем году.

Война увеличила число беспризорных детей, без крова остались дети воинов и беженцев. Вскоре после объявления войны Киевским обществом патроната были открыты два учреждения для детей защитников Родины - «Бюро Труда» и «Трудовое убежище». По итогам первых пяти месяцев деятельности «Бюро труда» из числа 506 детей, обратившихся в него в возрасте от 12 до 17 лет, были трудоустроены

410. В их числе были не только дети запасных, но и дети беженцев. В «Трудовом убежище», организованном для клиентов «Бюро», находили временный приют дети лиц, ушедших на войну, до своего трудоустройства. За четыре месяца существования его услугами воспользовались 54 несовершеннолетних, из которых только 22 были киевлянами, остальные приезжие [24]. На 1 января 1916 г. в Украине действовало: Киевское общество патроната, включавшее 142 члена, Екатеринославское общество тюремного патроната — 90 членов [25], Общество покровительства лицам, освобождённым из мест заключения города Одессы — 65 члена, Харьковское общество патроната — 37 членов.

За счёт пожертвований служащих тюремного ведомства содержались лазареты имени этого ведомства, один находился в действующей армии, другой — в Петрограде. В «Тюремном Вестнике» печатались списки пожертвований на военные нужды не только от служащих, но и заключённых. В помещениях мест заключения были установлены кружки для сбора средств в помощь Красному Кресту. Большинство членов обществ, по мере продолжения военных действий, призывалось на военную службу. Лишившись поддержки наиболее энергичных сотрудников, многие общества временно прекратили свою деятельность, приняв участие в различных организациях помощи фронту [26]. Особенно это отразилось на числе лиц, которым было оказано содействие в питании, поиске жилища и работы [27]. В два — три раза сократилась выдача денежной помощи и предметов первой необходимости.

Российские войска в ходе военных действий занимали места заключения неприятеля. Подпоручик Малиновский, бывший помощник начальника Харьковской временной каторжной тюрьмы, в октябре 1914 г. после освобождения Львова от австрийского правления получил возможность осмотреть тюрьму. Продолжая интересоваться тюремным делом, он докладывал, что снаружи внешний вид тюрьмы был более, чем удовлетворительный, но внутри имела запущенный вид. Представитель администрации тюрьмы сообщил, что ещё за несколько месяцев до начала войны было прекращено финансирование из государственного бюджета тюрем Галиции, после начала войны высшее местное начальство перестало посещать места заключения, а с

приближением российских войск — эвакуировалось, оставив на произвол судьбы тюремную администрацию и охрану. Основной контингент составляли дезертиры. В это время Галиция, в том числе и Львов, не были полностью упорядочены в административном отношении российскими властями, поэтому тюрьма представляла собой ещё заграничный тип пенитенциарного учреждения [28].

Центральная государственная власть в местах заключения в Украине, так же как и в остальных местностях империи, осуществлялась Главным тюремным управлением. Губернские тюремные инспекторы проводили на местах от лица центрального ведомства пенитенциарные преобразования, именуемые тюремной реформой. Характер народа и местности наложили на некоторые стороны организации и ведения тюремного дела свой отпечаток, придававший ему особый оттенок. На управлении, режиме и быте малороссийских пенитенциарных учреждений накануне 1917 г. напрямую отразилась близость фронта, мобилизация и эвакуация во время Первой мировой войны. Местная общественность, принимая активное участие в благотворительности, уделяла особое внимание воспитательно-исправительным учреждениям для несовершеннолетних преступников и, так называемым, детским судам. Общественное мнение отражал специальный пенитенциарный журнал «Тюремный Вестник», издававшийся тогда центральным ведомством. Его страницы буквально пестрели статьями малороссийских авторов.

Всё было направлено на удовлетворение потребностей военного времени. В течение 1914 г. правительство дважды освобождало некоторые категории заключённых. Дефицит рабочих рук вынудил привлечь в конце 1915 г. подследственных рецидивистов к обязательному труду [29], которые, являясь более опытными, совершали побеги. Криминогенная ситуация накануне 1917 г. обострилась*.

*Приведенные в статье статистические данные могут не соответствовать действительности, т. к. многие места заключения и тюремные общества не представляли в Главное тюремное управление отчетов за годы войны или их сведения оказались не точными и не полными.

Литература

1. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. — М.: Славянский диалог, 1997. — С. 145.
2. Харьковский календарь на 1916 г. — Х.: [б.и.], 1916. — С. 4.
3. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г. — К., 1915. — С. 41.
4. Статистический ежегодник России 1914 г. — Петроград: [б.и.], 1915. — С. 4.
5. Отчёт по Главному Тюремному Управлению за 1915 г. Приложения. — Петроград: [б.и.], 1916. — С. 37, 58.
6. Посещение министром Юстиции Екатеринославских мест заключения // Тюремный Вестник. — СПб., 1913. — № 10. — С. 1376—1377.
7. Полетика Н. Воспоминания. — Ч. 1. Молодость. Университет. Мировая война. — М.: (подпольная перепечатка эмигрантского издания), ок. 1978.
8. Отчёт по Главному Тюремному Управлению за 1915 г. — Ч. 2. Приложения. — Петроград: [б.и.], 1916. — С. 165.
9. Отчёт по Главному Тюремному Управлению за 1915 г. — Ч. 1. Объяснения. — Петроград: [б.и.], 1917. — С. 15.
10. Еллинский. Непрерывный кипяtilьник и холодильник «Труд заключённого» системы Харьковской губернской тюрьмы. Дезинфекционно и дезинсекционно сушильный аппарат «Друг Здоровья» системы Харьковской губернской тюрьмы // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 3. — С. 713—719.
11. Кролиководство в тюрьмах // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 8-9. — С. 1674-1682.
12. Доклад Херсонского губернского тюремного инспектора ст. сов. Н.П. Билима по вопросу 8-му перечня вопросов, поставленных на обсуждение съезда // Тюремный Вестник. — СПб., 1914. — № 4. — С. 1201.
13. Обзор деятельности Херсонской Тюремной Инспекции // Тюремный Вестник. — СПб., 1895. — № 6. — С. 306.

14. Меры для прекращения побегов с наружных работ в Киевской губ // Тюремный Вестник. — СПб., 1917. — № 1. — С. 29—30.

15. Отчёт по Главному Тюремному Управлению за 1915 г. — Ч. 2. Приложения. — Петроград: [б.и.], 1916. — С. 17.

16. Федорченко И. Первое 35-летие деятельности Киевского Общества земледельческих колоний и ремесленных приютов // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 3. — С. 647. Федорченко И. Последние 15 лет деятельности Киевского Общества земледельческих колоний и ремесленных приютов // Тюремный Вестник. — СПб., 1916. — № 11. — С. 1112.

17. Федорченко И. Очерк деятельности Киевского общества земледельческих колоний и ремесленных приютов // Благотворительные Общества г. Киева на Киевской всероссийской выставке 1913 г. — К.: [б.и.], 1914.

18. Гольденвейзер А.С. Вопросы о малолетних на Парижском Пенитенциарном Конгрессе. Отчет Киевского Общества земледельческих колоний и ремесленных приютов за 1895. — К.: [б.и.], 1896.

19. Тарновский Е.Н. Преступность несовершеннолетних в России // Журнал Министерства Юстиции. — СПб., 1913. — № 10. — С. 45.

20. Терзиев Н. Детские суды. // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 2. — С. 417.

21. Отчёт Харьковского общества патроната над несовершеннолетними за 1913 г. — Х.: [б.и.], 1914.

22. Борьба с детской преступностью в г. Киеве // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 6—7. — С. 1456—1462.

23. Окунев Н. Обзор воспитательно-исправительных заведений в России по отчётам 1913 г. // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 2. — С. 394—404. Хроника воспитательно-исправительных заведений // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 3. — С. 703-706. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительных заведения для несовершеннолетних // Тюремный Вестник. — СПб., 1913. — № 3. — С. 585—588.

24. Организованная Киевским Обществом Патроната трудовая помощь детям защитников родины // Тюремный Вестник. — СПб., 1915. — № 11. — С. 2043—2044.

25. Добрые начинания Екатеринославского общества тюремного патроната // Тюремный Вестник. — СПб., 1916. — № 5. — С. 533.

26. В 1916 г. в России насчитывалось всего 71 общество тюремного патроната, против 117 в 1912. Отчёт по Главному Тюремному Управлению за 1915 г. — Ч. 1. Объяснения. — Петроград, 1917. — С. 90.

27. Отчёт по Главному Тюремному Управлению за 1915 г. — Ч. 1. Объяснения. — Петроград: [б.и.], 1917. — С. 91.

28. Малиновский. Тюрьма в гор. Львове // Тюремный Вестник. — СПб., 1916. — № 8—9. — С. 859—861.

29. Циркуляр Главного Тюремного Управления № 55 от 15.12.1915 г.

Степан Темушев

ВЗГЛЯДЫ М.С. ГРУШЕВСКОГО НА НОРМАНСКУЮ ТЕОРИЮ

Норманскую теорию, признававшую решающий вклад скандинавов в создание Древнерусского государства, не мог обойти вниманием крупнейший украинский исследователь восточнославянских древностей М.С. Грушевский. К вопросу о роли скандинавов ученый не раз обращался в своем фундаментальном труде — 10-томной «Истории Украины—Руси» и ее сокращенном варианте «Очерке истории украинского народа». В 1-м томе «Истории Украины — Руси» норманской теории посвящен и отдельный экскурс, содержащийся в приложении [1, с. 602—624].

К началу XX в., т. е. времени написания М.С. Грушевским первого тома «Истории Украины—Руси», в исторической науке уже были обстоятельно проанализированы все имеющиеся письменные сведения о взаимоотношении скандинавов и славян на начальном этапе формирования Древнерусского государства. Критика норманской теории вышла на новый научный уровень, для которого были характерны строгая источниковая аргументация и неприемлемость искусственных теоретических построений, не подтверждаемых источниками. Тем не менее, норманский вопрос по-прежнему был тесно

увязан с патриотическими и монархическими позициями, хотя уже спало резкое размежевание в обществе по принципу отношения к прошлому. Между тем, норманская теория, понимавшаяся в XIX в. довольно широко (как утверждение о скандинавском происхождении правящей династии, этнонима «Русь» и, наконец, института государства), по-прежнему занимала господствующие позиции в исторической науке. Именно в пользу норманизма решался спор в издававшихся и читавшихся гимназических и университетских курсах истории России (М.К. Любавский, А. Трачевский, В.О. Ключевский) [5, с. 37].

Время, в которое писал М.С. Грушевский первый том своего фундаментального труда «История Украины-Руси» (конец XIX — начало XX в.), было переломным в истории «варяжского вопроса». Еще в 1891 г. на русский язык была переведена монография датского ученого В. Томсена «Начало русского государства» [4]. С этим трудом М.С. Грушевский был знаком еще по его публикации 1877 г. на английском языке. Монография Вильгельма Томсена подвела итог изучению роли скандинавов в создании Древнерусского государства на материале письменных источников. Томсен, блестящий филолог, дал наиболее убедительное объяснение этимологии имен первых древнерусских правителей и «русских» названий днепровских порогов, встречающиеся в труде Константина Багрянородного. Но в целом труд Томсена стал завершением этапа исследований скандинавского влияния на восточное славянство, основанных только на письменных источниках. Во второй половине XIX в. в Европе бурное развитие получили археологические исследования, позволившие существенным образом дополнить и уточнить сведения письменных источников. Археология получила развитие и в России. Еще в 1846 г. в Петербурге было создано Археологическое общество, реформированное в 1851 г. В 1864 г. возникло Московское Археологическое общество, с самого начала заявившее о преимущественном внимании к славянским древностям. Результатом первых десятилетий исследований российских и украинских археологов стало нанесение на карту основных мест контактов славян с норманнами. Этими районами стали Приладожье, Верхнее Поволжье, Смоленское Поднепровье и Киевско-Черниговский регион. Основными контактными зонами славян и скандинавов

обозначенные регионы признаются и сейчас. Тем не менее, методика первых археологических исследований была еще очень несовершенна, что часто приводило к ошибочным выводам. Так, один из наиболее активных российских археологов Д.Я. Самоквасов относил к скандинавским захоронениям лишь погребения, совершенные по обряду трупоположения. Археологический материал в XIX в. вводился в оборот в основном на археологических съездах и в небольших публикациях, посвященных отдельным находкам или частным раскопкам [5, с. 33—34]. Таким образом, археологические материалы к концу XIX в. еще не стали важным аргументом в споре о степени скандинавского влияния на восточнославянское общество. Далекое еще было до синтеза разнородных источников и широких обобщений накопленного материала.

Уровень развития исторической науки конца XIX — начала XX в. во многом обусловил критику М.С. Грушевским основных положений норманской теории исключительно на основе письменных источников. Эссе ученого, посвященное норманской теории, составлено по всем правилам академической науки: оно содержит историографию вопроса, анализ источников и, наконец, собственные выводы автора о несостоятельности основных положений норманистов.

М.С. Грушевский принадлежит к числу немногочисленных в конце XIX — начале XX в. ученых-антинорманистов. В то же время он не склонен принимать большинство выдвинутых российскими антинорманистами оригинальных теорий происхождения этнонима «русь» и доказательств несостоятельности норманской теории, не подкрепленных строго научными исследованиями. Историк признавал, что первые проявления оппозиционности норманской теории не имели научной ценности, а ученые, называемые основоположниками норманизма, внесли значительный вклад в развитие российской науки [1, 603—604]. Весьма ценным было указание М.С. Грушевского на необходимость строго научной критики основного источника наших сведений о создании Древнерусского государства — «Повести временных лет». Автора этого летописного свода — Нестора — ученый называет «отцом норманизма»: именно в его труде норманисты находят основные доводы в пользу своей концепции. Михаил Сергеевич присоединяется к мнению А.А. Куника о том, что нельзя безусловно

доверять произведению, приводящему рассказ о создании Древнерусского государства через 250 лет после описываемых событий [1, с. 605]. Летописную легенду о призвании варягов и прямое указание летописи на происхождение Руси из Скандинавии М.С. Грушевский называет «прокрустовым ложем для фактов нашей начальной истории». Канонизация летописной традиции нанесла значительный вред исторической науке. Готовая схема «варяжской легенды», приводимой летописцем, а именно призвание ильменскими словенами, кривичами и др. правителей из-за моря, снимала с историка необходимость искать следы общественной эволюции в самом народе, поскольку получалось, что история восточных славян начинается с «пустого места» [1, с. 613].

М.С. Грушевский обнаруживает еще более глубокие негативные последствия не критического принятия летописной версии о возникновении Древнерусского государства, ставшей основой норманской теории. Так, она стала основой для теории о коренном отличии истории Руси от истории других народов. Именно здесь историк ищет истоки славянофильской теории об ограниченности политических прав и отсутствии социальных конфликтов в истории Руси, теории извечной пассивности славянского элемента и необходимости чужих творческих элементов для него [1, с. 614]. Исходя из этого любая критика норманской теории, ее дискредитация, по мнению украинского исследователя, имеет огромное значение. Независимо от того, реальными или нет являлись обстоятельства утверждения скандинавской правящей династии в Киевской Руси, нельзя только в этом событии искать глубокие основы восточнославянских культуры, права, быта и т. д.

Наряду с норманизмом М.С. Грушевский резкой критике подвергает и альтернативные теории происхождения Древнерусского государства. Абсолютно искусственные балтийские, готские, литовские, финские и др. теории происхождения Древнерусского государства не выдерживали никакой критики и, по его мнению, их «безотрадное положение на поле реконструкции русской истории только бросало более выгодный свет на норманизм, будто бы основанный на безусловных фактах» [1, с. 607].

Обстоятельно рассматривает М.С. Грушевский письменные источники и данные лингвистики, которые традиционно привлекаются

норманистами для доказательства своей концепции. Украинский ученый пытается на основе строго научных методов подорвать источниковую основу норманской теории. Он подвергает сомнению наиболее ценные для защитников норманской теории указания источников на прямое отождествление русов и норманнов. В изложении исследователя источниковая база норманизма оказывается вовсе не такой безупречной, как стараются показать его сторонники. Столь же неопределенными оказываются, в представлении М.С. Грушевского, и данные лингвистики. Ученый указывает на крайне незначительный набор скандинавских слов (не больше десятка), заимствованных в древнерусский язык, что, по его мнению, может вызвать только удивление, учитывая несомненные факты присутствия скандинавов на Руси [1, с. 621—622].

«Ахиллесовой пятой» норманизма называет М.С. Грушевский гипотезу о скандинавском происхождении этнонима «русь». По его мнению, слово «русь» существовало на северо-востоке Руси еще до появления здесь скандинавов-варягов. Не имя руси было принесено норманнами, а они сами, приходя на Русь, на службу русским князьям, принимали его [1, с. 620]. Народа с названием «русь» не существовало в скандинавских странах, что было прекрасно известно и составителю «Повести временных лет». Именно поэтому он вывел всю русь (как народ) «без остатка» из Скандинавии в Восточную Европу.

Чрезвычайный интерес представляет критика М.С. Грушевским выводов норманистов о прямом заимствовании восточными славянами некоторых правовых и государственных институтов. Обнаруживаемые несомненные аналогии ученый объясняет синхростадиальностью в развитии скандинавских народов и восточных славян [1, с. 622]. Вывод об одинаковой ступени развития этих народов позднее будет развит в советской историографии.

Наиболее существенным аргументом в критике М.С. Грушевским норманской теории оказывается предполагаемая им локализация имени «русь» в окрестностях Киева, причем еще в те времена, когда «скандинавско-русского князя, Игоря отца с его братьями не могло быть на свете» [1, с. 624]. Здесь необходимо обратиться к собственной концепции украинского историка.

М.С. Грушевский предполагал, что имя «русь» своим происхождением связано с территорией, ограниченной реками Днестром, Ирпенем и Росью. Именно этот треугольник составляет «не только географический, но и исторический центр украинских племен» [2, с. 21]. Отсюда, как предполагает ученый, и распространилось имя руси. Но ответ на наиболее интригующий вопрос: каково же его происхождение, М.С. Грушевский не дает, справедливо полагая, что удовлетворительного объяснения этому не найти. В освещении обстоятельств возникновения Древнерусского государства историк следует популярной в его время торговой теории. По его мнению, благодаря благоприятным географическим условиям, пересечению торговых путей в Среднем Поднепровье были накоплены культурный опыт и материальные средства. Это позволило сформироваться могущественному сословию «купцов-воинов». «Этот киевский патрициат, сословие богатых купцов-воинов» постепенно расширяя сферу своей деятельности, создал политическую организацию, охватившую ряд окрестных племен. Вместе с киевскими «купцами-воинами» на всю территорию расселения восточных славян со временем распространилось имя «русь» [2, с. 39—40]. М.С. Грушевский готов допустить, что киевская династия X в. происходила от скандинавов (хотя, по его мнению, это известие основано на чрезвычайно недостоверном источнике), но это была только смена династии: новая варяжская династия заняла место местной, киевской. При этом варяжские князья восприняли уже готовую военную организацию. В целом скандинавская династия «с горсткой своих варягов, которые быстро растворились в русской стихии, могли разве что ускорить темп той общественной эволюции, что началась намного раньше, чем представляла себе Повесть временных лет» [1, раздел VII].

Таким образом, в понимании М.С. Грушевского скандинавское влияние на развитие восточнославянской государственности было опосредованным и крайне незначительным. Норманскую теорию украинский исследователь не приемлет ни в каких формах, будь то признание происхождения этнонима «русь» от скандинавов или же привнесение политических институтов скандинавами-варягами. Среди достоинств исследований М.С. Грушевского в области ранней истории восточного славянства можно назвать его стремление аргументировать

свои выводы конкретными данными источников, привлечь максимально возможный комплекс имеющихся сведений. Научный стиль ученого характеризует его внимание к мелочам, иногда оказывающихся весьма существенным элементом общей концепции, строгая проверка информации источников, прекрасное знание предшествующей литературы и уважение к мнению коллег.

В то же время в работах М.С. Грушевского можно обнаружить и недочеты. Наибольшим недостатком его исследований проблемы возникновения Древнерусского государства является невнимание к археологическим данным. Тем не менее, многие выводы, сделанные ученым только на основании письменных источников, найдут позднее подтверждение и на археологическом материале. Решительная борьба с норманизмом будет продолжена в советской историографии, но многие положения советской исторической науки были уже предвосхищены в трудах талантливого украинского ученого М.С. Грушевского.

Литература

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1994.
2. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. — К.: Лыбидь, 1991.
3. Каратеев М.Д. Норманнская болезнь в русской истории // Сборник Русского исторического общества. — Т. 8 (156). Антинорманизм. — М.: [б.и.], 2003. — С. 184-191.
4. Томсен В. Начало русского государства // Из истории русской культуры. — Т. II. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — С. 143—226.
5. Хлевов А.А. Норманнская проблема в отечественной исторической науке. — СПб.: Изд-во СПб. универ-та, 1997.

М.С. ГРУШЕВСКИЙ О МОНГОЛЬСКОМ НАШЕСТВИИ НА РУСЬ В XIII В.

Вопросы, связанные с нашествием монголов XIII века на восточно-славянские территории, М.С. Грушевский исследует во втором томе «Истории Украины-Руси». Он не только констатирует факт нашествия монголов на княжества Юго-Западной и Северо-Восточной Руси, но и обращается к ранней истории монголов. Так, учёный пишет об «азиатской миграции монголов» с южного бассейна р. Амура. Как видно из этого сообщения, местность, где жили древние монголы, у автора указана очень точно. Не исключено, что эти сведения им были взяты из восточных источников: Рашид-ад-Дина или Малика-ал-Джувеини [6, с. 80]. Более того, на сегодняшний день является общепризнанным то, что древние монголы жили к югу от среднего течения Амура, между малым Хинганом и нижним течением Сунгари, или по южному берегу нижнего течения Аргуни и верхнего течения Амура. Далее М.С. Грушевский утверждает, анализируя древние источники, что до XII в. существовало множество племен, которые в XII в. объединил род Борджигин, во главе которого стоял Есугей-багатур, у которого был сын Темучжин. После смерти Есугей-багатура Темучжин объединил, пишет историк, «соседние монгольские, татарские и турецкие племена и стал паном Монголии».

В 1206 г. состоялся курултай и начались завоевания монголов. Автор повествует о завоеваниях монголов в Средней Азии и на Кавказе, основываясь при этом на восточных источниках таких как Рашид-ад-Дин, Малик-ал-Джувеини, на армянских источниках XIII в. — Смбата Спарапета, епископа Степаноса [1, с. 38], а также на китайском источнике, созданном в XIV в. — хронике «Юань-ши» [7, с. 53].

Так, в частности, учёный пишет о походах туменов Субедея и Джебе в Среднюю Азию, когда Чингисхан отправил «найславнейших генералов» в погоню за хорезмшахом Мухаммедом. Монголы преследовали хорезмшаха до Каспийского моря, где он укрылся на одном из островов и вскоре умер. Далее монгольское войско с боями

прошло через территорию Азербайджана, Грузии, Армении и вышло к северному Кавказу. Но здесь монголы столкнулись с объединенными силами «половцев, ясов, черкесов и других кавказских народов». Монголы решили пойти на хитрость — подкуп половцев. После этого они разгромили «ясов, черкесов и другие кавказские народы» и обрушились на половцев. Преследуемые монголами, половцы бежали к границам Руси.

М.С. Грушевский далее отмечает, что на р. Калке «состоялась главная битва. Русь и половцы были разбиты». Следует сказать, что о первом столкновении славянских войск и монголов на р. Калке автор сообщает в 2-х местах: в «первом приходе монголов» и «в первом походе в Кипчак». В «первом приходе монголов» битву на р. Калке он датирует 1223 г., а «в первом походе в Кипчак» — 1224 г. Но такое расхождение в датах является отнюдь не случайным, так как первая дата битвы была на р. Калке — 1223 г. была взята, очевидно, автором из Лаврентьевской летописи [4; с. 452]. В этой летописи дата битвы на р. Калке (1223 г.) рассматривается как дата непосредственно этой битвы, а не в общем контексте завершения подготовительной военной операции войсками Джебей и Субедея в Закавказье и Восточной Европе в 1222—1224 гг.

Вторая дата битвы на р. Калке — 1224 г. ориентирована в первую очередь на восточные источники: Рашид-ад-Дина, Ибн-ал-Асира [7, с. 46]. Из этих источников, известно, что после победы на р. Калке Джебей и Субедей повернули на восток и вторглись в пределы Волжской Булгарии. По свидетельству Ибн-ал-Асира, болгары смогли нанести Субедею несколько поражений, и монгольское войско отошло за Волгу, где и присоединилось к возвращавшемуся из среднеазиатского похода Чингис-хану (1224 г.). В данном случае дату битвы на р. Калке М.С. Грушевский рассматривает в контексте завершения монголами подготовительной военной операции: возвращение Чингисхана из Средней Азии и присоединение к нему возвращавшихся Джебей и Субедея состоялось в 1224 г.

Учёный пишет, основываясь, очевидно, на сообщении Ибн-ал-Асира о смерти Чингисхана во время осады столицы тангутского царства Си-Ся. Он также сообщает и о курултае 1229 года, на котором новым ханом был избран Угедей и на котором было принято решение

об отправке Бату в прикаспийские степи. При этом сообщается численность монгольской армии — 150 тыс. Однако восточные источники содержат сведения иного характера. В частности, Рашид-ад-Дин определяет численность монгольского войска в 129 тыс. человек [6, с. 266]. Эти 129 тыс. человек были разделены Чингисханом между его наследниками. Но следует отметить, что вопрос о численности монгольской армии является довольно сложным и спорным в историографии.

В контексте информации о монгольском нашествии на княжества Северо-Восточной Руси Михаил Сергеевич замечает, что в летописях монголы именуются татарами, и что наречение монголов татарами восходит к китайским источникам, в которых их называли «черные татары» [3, с. 48].

И, наконец, историк анализирует события, связанные с завоеванием монголами княжеств Северо-Восточной Руси («поход на великороссийские земли»). Он отмечает, что поход Бату начинает с Рязанской земли, (так, очень подробно описано коломенское сражение). Далее Бату осадил столицу Северо-Восточной Руси — г. Владимир, потом «понищил» многие города — Суздаль, Ростов, Ярославль. Затем состоялась битва на р. Сити с войском князя Юрия (Юрия Всеволодовича), осада Твери, Торжка, Козельска. Осада Батыем этих городов описана у учёного достаточно подробно и можно предположить, что в описании этих событий М.С. Грушевский использовал сведения Лаврентьевской летописи [4, с. 515].

Далее учёный указывает, что в 1238 г. хан Батый вернулся на северный Кавказ, а к осени 1239 г. — на украинские земли: «Его орды уничтожили Переяславщину и Черниговщину». Один из монгольских отрядов подступил к Киеву, но, по словам М.С. Грушевского, «не отважился ещё перейти Днепр». К осени 1240 г. Батый «добрался до главного похода на запад — в Угорщину» (Венгрию). Далее сообщается об осаде монголами Киева, вскользь упоминается осада только некоторых городов Галицко-Волынского княжества. Последнее сообщение подтверждается ссылкой на Галицко-Волынскую летопись, в которой содержится совет воеводы Дмитрия Батыю о продвижении на территорию Венгрии [5, с. 788].

Как следует из анализа научных подходов М.С. Грушевского, для описания нашествия монголов на Юго-Западную Русь он использовал Ипатьевскую летопись (а точнее только её часть — Галицко-Волынскую летопись), и, возможно, Новгородскую IV летопись. О завоевании монголами Венгрии учёный подробно не сообщает. Он лишь упоминает о продвижении монголов через «Русские ворота» (Верецкий перевал) на территорию Венгрии. И, очевидно, ссылаясь на сведения нотариуса Рогериуса, [2, с. 567] очевидца событий, упоминает о битве на Шайо.

Подводя итоги, нужно отметить, что глубокое знание источников, умение их сопоставить и выявить главное, позволили М.С. Грушевскому детально рассмотреть раннюю историю монголов и их нашествие на восточнославянские территории в XIII веке.

Литература

1. Армянские источники о монголах / Пер., предисл. и прим. А.Г. Галстяна. — М.: Восточная литература, 1962.
2. Rogerius Carmen Miserabile super distructione regni Hungariae // *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. II / Ed. E. Szentpetery. Bubapest, 1938.
3. Мэн-да бэй-лу. («Полное описание монголо-татар») / Пер. с кит., введ., комм. и приложения Н.Ц. Мункуева. — М.: Наука, 1975.
4. Полное собрание русских летописей. — Т. I. — Лаврентьевская летопись. — М.: Наука, 1997.
5. Полное собрание русских летописей. — Т. II. — Ипатьевская летопись. — М.: Наука, 1998.
6. Рашид-ад-Дин Сборник летописей. — Т. 1. — М-Л.: АН СССР, 1946, — Т. 2. — М-Л.: АН СССР, 1953, — Т. 3. — М-Л.: АН СССР, 1960.
7. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — СПб.: [б. и.], 1884.

СОВРЕМЕННАЯ СЕВЕРОАМЕРИКАНСКАЯ УКРАИНИСТИКА

На рубеже XX—XXI вв. украинистика стала одним из приоритетных направлений североамериканской славистики. После распада Советского Союза «украинские исследования» заняли значимое место в рамках славистических дисциплин в США и Канаде. В 1989 г., одновременно с Международной ассоциацией украинских исследований (IAUS), была основана Американская ассоциация украинских исследований (AAUS) [1]. AAUS является некоммерческой организацией, ее организационная инфраструктура обеспечивается Украинским исследовательским институтом Гарвардского университета. Целью создания Американской ассоциации украинских исследований явилась необходимость углубленного изучения украинской проблематики прежде всего в Соединенных Штатах, а затем и за пределами США. Ассоциация поддерживает научные исследования как в отдельных дисциплинах, так и в междисциплинарном и компаративном контексте.

AAUS издает библиографические сборники, руководства, бюллетени и предоставляет информацию для прессы. Для академического сообщества проводятся конференции, научные диспуты и общение в режиме on-line. Ассоциация AAUS координирует ежегодные встречи американских украинистов, которые приурочены к ежегодным собраниям Американской ассоциации углубленных славянских исследований. Она спонсирует работу групп ученых на этом и других научных мероприятиях. Ассоциация принимает активное участие в подготовке и проведении конгрессов Международной ассоциации украинских исследований. Благодаря членству в IAUS, Американская ассоциация украинских исследований имеет возможность эффективного сотрудничества с другими организациями, занимающимися украинистикой на национальном и региональном уровнях.

В 1973 г. был основан Гарвардский украинский исследовательский институт (HURI), являющийся научным центром для ученых,

занимающихся изучением украинского языка, литературы и истории, а также антропологии, археологии, истории искусства, социологии, теологии и некоторых других дисциплин [2]. С 1970-х гг. в институте проводятся еженедельные семинары по украинской тематике, а с 2001 г. стали проводиться встречи Украинской исследовательской группы. С 1977 г. в институте публикуется «Гарвардский журнал украинских исследований», издаются серии книг, включая Гарвардскую серию украинских исследований, Гарвардские труды по украинским исследованиям, бюллетень «Перспективы современной Украины».

В последние годы активизировалась деятельность Украинской академии искусств и наук в США, являющейся некоммерческой организацией и представляющей собой ассоциацию ученых, специализирующихся на «украинских исследованиях» в Соединенных Штатах [3]. Она была основана в 1950 г. в Нью-Йорке и явилась продолжательницей традиций Всеукраинской академии наук, действовавшей в 1920-е гг. в Киеве, и Украинской академии в эмиграции, появившейся в 1945 г. в Аугсбурге (Бавария) и известной как Украинская Свободная (Вольная) Академия Наук (УВАН). Отделения академии были учреждены в Детройте, Денвере, Вашингтоне, Филадельфии и Мюнхене. На сегодняшний день в Академии насчитывается свыше 240 членов.

В академии имеется библиотека, содержащая 55 000 томов, и крупнейшее за пределами Украины украинское музейно-архивное собрание, насчитывающее 500 тыс. единиц хранения. С момента основания в академии было издано свыше 130 книг и выпусков журналов. Среди наиболее значительных публикаций академии можно назвать «Собор святой Софии в Киеве» О. Поустенко, «Историю украинской литературы» Д. Чижевского, «Хронологию жизни и работы Леси Украинки» О. Косача-Кривинюка. Официальным периодическим органом академии является журнал «Анналы Украинской Академии искусств и наук в Соединенных Штатах».

Академия регулярно организует проведение лекций, конференций, семинаров, концертов, выставок и мероприятий, посвященных знаменательным датам. Академия сотрудничает с институтом Харримана Колумбийского университета, Украинским исследовательским институтом Гарвардского университета и

Славянским институтом Чешской академии искусств и наук в Праге и др. Академия предоставляет возможности для исследований как для украинских исследователей и американских украинистов, так и для ученых из других стран.

Работа академии координируется исполнительным органом, избираемым на четыре года. Ее нынешним президентом является профессор, почетный доктор Львовского государственного университета Алекса Биланюк. Его предшественниками были М. Ветухов (1950—1959), Ю. Шевелев (1959—1961; 1979—1984), О. Архимович (1961—1970), О. Оглоблин (1970—1979); Я. Беленский (1984—1990), М. Борецкий (1990—1992); М. Антонович (1993—1997) и В. Омельченко (1995).

Несмотря на то, что научные исследования и образование являются приоритетными направлениями в деятельности академии, она также служит общественным интересам, обеспечивая доступ к информации и консультируя ученых и студентов по вопросам, касающимся высшего образования в США и за границей, финансируя образовательные и культурные мероприятия, представляющие интерес для широких общественных кругов.

Старейшей украинской академической организацией в Северной Америке является научное общество им. Шевченко (SSS), чья деятельность была основой украинской научной и культурной жизни на протяжении более столетия [4]. Основанное в 1873 г. во Львове, общество было ликвидировано в 1939 г. советскими властями и восстановлено в 1947 г. в Западной Европе и Соединенных Штатах. В 1989 г. научное общество им. Шевченко было воссоздано и в Украине.

Штаб-квартира общества, при которой имеются специализированная библиотека, архивы с материалами по Украине и украинской диаспоре и коллекция произведений искусства, находится в Нью-Йорке. Отделения SSS находятся в Вашингтоне, Филадельфии, Детройте и Кливленде. Национальные научные общества им. Шевченко действуют в Австралии, Канаде, Польше, Словакии, Франции. Работа всех обществ координируется Всемирным советом, имеющим офисы во Львове, Нью-Йорке и Торонто.

С 1892 г. в было издано свыше 230 томов «Мемуаров научного общества им. Шевченко». Каждый том содержит статьи по

определенной проблематике или дисциплине, научные публикации на разных языках. На данный момент из печати вышло три многотомных украинских энциклопедии, издается энциклопедия украинской диаспоры. SSS опубликовало более 120 научных работ, наиболее значительными из которых являются «Украина и украинцы в мире» (1994), «К интеллектуальной истории Украины: антология украинской мысли с 1710 по 1995 г.» (1995, на украинском языке).

Деятельность общества в Северной Америке включает в себя организацию и финансирование научных конференций, симпозиумов, еженедельных публичных лекций. SSS является членом Американской ассоциации углубленных славянских исследований (AAASS), Ассоциации национальных исследований (ASN) и консорциума крупнейших научных институтов Нью-Йорка, занимающихся украинскими исследованиями. Общество участвует в национальных и международных конференциях и конгрессах, посвященных украинской и славянской проблематике. Оно также предоставляет гранты для исследования ученым и стипендии лучшим студентам. Общество предоставляет информацию о высших учебных заведениях, возможности для осуществления смежных с украинистикой программ, проводит вечера поэзии.

Канадский институт украинских исследований (CIUS) был основан в 1976 г., благодаря совместным усилиям лидеров украинской диаспоры и ученых. Будучи составной частью университета Альберты, он является крупнейшим центром украинских исследований за пределами Украины [5]. Институт был призван стать институциональным центром украинских исследований в Канаде и привлечь внимание международного научного сообщества к украинской проблематике. Институт предоставляет стипендии студентам и магистрантам, предлагает исследовательские гранты ученым.

В рамках CIUS ведется активная исследовательская деятельность, публикуются книги, «Журнал украинских исследований», развивается украиноязычное образование (в основном программа для билингвистических школ в западной части страны), организуется проведение конференций, лекций и семинаров. «Журнал украинских исследований» публикуется с 1976 г. (дважды в год) [6]. Это

единственное канадское периодическое издание, полностью посвященное украинским и канадско-украинским исследованиям.

Деятельность института направляется его директором, руководителями отделов и программ, совещательным советом. Отделы института представляют собой автономные единицы, ответственные за определенный проект или программу, и включают в себя Центр исследований истории Украины им. Петра Яцика, Украинско-канадскую программу, Программу исследований современной Украины им. Стасюка, Украинский лингвистический образовательный центр, Украинскую программу церковных исследований, Программу исследований Восточной Украины им. Ковальских, Канадско-украинский законодательный и межправительственный проект. Являясь научным центром национального масштаба, CIUS координирует работу издательства в Торонто и подготовку «Энциклопедии Украины».

Издательство Канадского института украинских исследований является ведущим издательством научной литературы об Украине и украинцах в Канаде. Наибольшее внимание уделяется новым и оригинальным научным публикациям на английском языке, касающихся украинской истории, языка, литературы, украинской диаспоры в Канаде и современной Украины. Издательство CIUS также публикует научные монографии, мемуарную и художественную литературу украинских писателей. К 2005 г. издательство выпустило более 135 книг на английском, украинском, французском, русском, польском, немецком, испанском и румынском языках [7]. Более 20 книг было опубликовано совместно с другими издательствами, а с 1991 г. было налажено сотрудничество с украинскими издательствами.

Издание пятитомной энциклопедии Украины (University of Toronto Press, 1984-1993) стало одним из наиболее значимых проектов Канадского института украинских исследований. Публикация была подготовлена совместно с научным обществом им. Шевченко во Франции при финансовой поддержке Канадского фонда украинских исследований. В 2001 г. издательство CIUS выпустило том с именованным указателем [8]. В том же году началась разработка электронной версии энциклопедии, доступной в интернете. Предполагается, что интернет-версия энциклопедии станет универсальным англоязычным источником информации, касающейся Украины, ее истории, народа, географии, общества, экономики и культурного наследия.

Центр украинских исторических исследований им. Петра Яцика был основан при Канадском институте украинских исследований в 1989 г [9]. Создание центра стало возможным, благодаря финансовой поддержке мецената и бизнесмена П. Яцика. Главным проектом Центра является редактирование и издание классического десятитомного труда М. Грушевского «История Украинской Руси» в переводе на английский язык. Центр также спонсирует издание литературы на английском языке и исторических трудов западных ученых в переводе на украинский язык, готовит к публикации сборники документов. Центр им. Петра Яцика участвовал в нескольких архивных проектах в Украине, Москве и Варшаве.

Подготовка публикаций и работа по сохранению архивных материалов проводится также в рамках украинско-канадской программы (УСР). Самым крупным проектом УСР является подготовка трехтомной истории украинцев в Канаде. В 1991 г. был опубликован первый том, а сегодня работа ведется над вторым, где анализируются межвоенный и послевоенный периоды (1924—1947) [10].

Институт также поддерживает исследования, касающиеся диаспоры, компаративные исследования культуры национальных меньшинств и выступает в качестве главного спонсора музея под открытым небом в деревне Калина, являющейся старейшим украинским селом в Канаде. Основанная в 1990 г., программа исследований современной Украины им. Стасюка обеспечивает анализ событий, происходящих в Украине. Основное внимание уделяется изучению долгосрочных последствий Чернобыльской аварии и российско-украинским отношениям [11].

В информационном центре и архиве Украины XX века особенно полно представлены история диссидентского движения 1960-х — 1970-х гг. и период перестройки. Архив Украины XX века был основан в 1992 г. и первоначально содержал документы, в основном касающиеся возрождения и организации украинского национального движения. Архив также приобрел коллекцию документов Британского министерства иностранных дел 1917—1957 гг, содержащих информацию об Украине и украинцах. Фонды архива были пополнены вкладом Романа Солханика, ученого-аналитика корпорации РЭНД,

который в течение двух десятилетий работал на радиостанции Свобода / Свободная Европа (Radio Free Europe / Radio Liberty) в Мюнхене.

Целью программы украинских церковных исследований является изучение истории и настоящего различных конфессий в Украине и в украинской диаспоре. Программа поддерживает Мемориальную библиотеку, которая содержит уникальные церковные документы. В рамках программы публикуются монографии и выпуски «Церковных исследований» [12].

Программа исследований Восточной Украины им. Ковальских была основана в 1998 г. благодаря финансовому вкладу известных меценатов Дарьи и Михаила Ковальских [13]. Программа поддерживает «украинские исследования» в Восточной Украине. Для координации деятельности в 2000 г. при Харьковском университете в рамках программы был основан Восточный университет украиноведения им. Ковальских. Программа предоставляет гранты ученым, устраивает проведение семинаров, поддерживает развитие музеев и публикацию различных изданий, включая журнал «Восток-Запад».

Канадский институт украинских исследований активно поддерживает украиноязычное и билингвистическое украинско-английское образование. Основанный в 1987 г., Украинский лингвистический образовательный центр владеет коллекцией материалов, насчитывающей 7000 единиц и включающей фильмы, материалы видео- и фонотек, доступные для учителей. В центре ведется исследовательская деятельность, публикуются материалы для учителей младшей и средней школы, студентов. Основным печатным проектом Центра является «NOVA: издания развития украинского языка», составленную профессором О. Билаш и представляющая собой шестиуровневую программу для наиболее эффективного изучения украинского языка [14].

Директор архива и библиотеки Украинского института Америки В.В. Курченко подчеркивала, «больше нет ни «чисто американских», «ни чисто украинских или российских» исследований. Единое научное поле стало приметой времени, вместе с которым славистика все более и более трансформируется, обновляется и видоизменяется» [15]. Современные «восточноевропейские исследования» в США и Канаде, в том числе современная североамериканская украинистика выходят на

уровень новых теоретических подходов и методов, которые соответствуют современным тенденциям развития гуманитарных дисциплин.

Литература

1. <http://www.ukrainianstudies.org/>
2. <http://www.huri.harvard.edu/about.html>
3. <http://www.uvan.us/about.html>
4. <http://www.shevchenko.org/>
5. <http://www.ualberta.ca/~cius/about/about.htm>
6. <http://www.utoronto.ca/cius/webfiles/jus.htm>
7. <http://cius-orders.imaginationplus.ca/shoppingcart.asp>
8. <http://www.encyclopediaofukraine.com/>, <http://www.utoronto.ca/cius/webfiles/eu.htm>
9. <http://www.ualberta.ca/CIUS/jacykcentre/jacyk-index.htm>
10. <http://www.ualberta.ca/CIUS/ukrcan/ucp-home.htm>
11. <http://www.ualberta.ca/~cius/stasiuk/st-program.htm>
12. <http://www.ualberta.ca/CIUS/church/index.htm>
13. <http://www.ualberta.ca/CIUS/kowalsky/>
14. <http://www.ualberta.ca/~ulec/about.html>
15. <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2006/?tezis=ic06kurchenko>

Андрей Киштымов, Валентина Лебедева

М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ И М.С. ГРУШЕВСКИЙ: СОТРУДНИЧЕСТВО В «ЗАПИСКАХ НТШ».

Михаил Сергеевич Грушевский и Митрофан Викторович Довнар-Запольский — не просто знаковые фигуры для национальной историографии Украины и Беларуси. Волей исторической судьбы самым тесным образом оказались связаны и их жизненные пути. Действительно, в их биографиях на удивление много совпадений. Даты рождения — их разделяет менее года, детство в семьях небогатых

уездных чиновников, причем детство Грушевского прошло вдали от родных мест — на Кавказе, а семья Довнар-Запольского также сделала попытку перебраться в не менее далекую Болгарию. И, наконец, Киев, студенчество в Университете Св. Владимира и общий главный учитель — профессор В.Б. Антонович, давший путевки в большую науку.

После отъезда М. Грушевского во Львов ученых разделили государственные границы, но поле их научных интересов оставалось общим. Эпистолярное наследие свидетельствует, что между ними поддерживались и личные контакты. О том, что переписка ученых частично (18 писем) сохранилась в личном архиве М. Грушевского (фонд 1235 Национального исторического архива Украины в Киеве), было известно из публикации Ю.А. Мыщика [22, с. 263—267.]. Знакомство с содержанием не только этих писем, но и материалов личного архива М. Довнар-Запольского (фонд 262 Национального исторического архива Украины в Киеве) позволило предположить, что данные контакты не ограничились простой перепиской, а имели свое продолжение на страницах «Записок Навукового товариства імені Шевченка», которые М. Грушевский редактировал с 1895 по 1913 гг. (тт. 5—116). Действительно, в ходе исследований удалось познакомиться с четырьмя забытыми печатными рецензиями М. Довнар-Запольского на страницах «Записок НТШ» и пятнадцатью практически не известными сегодня широкому кругу исследователей рецензиями на его наиболее значительные работы, в том числе шестью рецензиями самого М. Грушевского. Пять писем от М. Грушевского М.В. Довнар-Запольскому и пятнадцать писем М. Довнар-Запольского М. Грушевскому периода сотрудничества с «Записками НТШ» опубликованы в сборнике «Переписка М.В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893–1908 гг.) (Гомель, 2005), ставшем итогом совместной работы белорусских и украинских исследователей» [23].

Взаимоотношения М. Довнар-Запольского с «Записками НТШ» и их редактором, М. Грушевским, можно разделить на два периода. Первый — период взаимных личных контактов, когда ученый начал сотрудничать с журналом и опубликовал там четыре своих рецензии, а также получил отклики на ряд своих работ. Второй период — скажем так — заочной полемики, когда «Записки НТШ» продолжили рецензирование основных трудов М. Довнар-Запольского, но его личные контакты с редакцией практически прекратились.

Первый период относится к 1894 — 1897 гг. и характеризуется довольно интенсивной перепиской между учеными. Из сохранившихся писем не ясно, кто был ее инициатором, но то, что первоначальное стремление сотрудничать было взаимным — бесспорно. Вполне возможно, что интерес М. Довнар-Запольского к «Запискам НТШ» возник после публикации там небольшой, в 15 строк, рецензии М. Грушевского на «Мотивы свадебных песен Пинчуков» [5, с. 191— 192]. Кроме того, это был период работы М. Довнар-Запольского в Московском архиве Министерства юстиции над «Метрикой ВКЛ» и другими актовыми документами, введение в научный оборот которых представляло немалый интерес для украинской исторической науки.

В сентябре 1895 г. М. Грушевский послал М. Довнар-Запольскому, на его усмотрение, список трудов, рецензии на которые могли бы заинтересовать редакцию. В списке фигурировали работы Ф.И. Леонтовича «Источники русско-литовского права» (Варшава, 1894), П.В. Голубовского «История Смоленской земли до начала XV ст.» (Киев, 1895), «Лекции и исследования по древней истории русского права» В.Сергеевича (СПБ, 1894), «Письма Сковороды к Правицкому», изданные в 1894 г. В. Срезневским, и ряд других зданий. Он был готов принять от М. Довнар-Запольского и рецензии по его собственному выбору: «Я буду Вас просить давать мені реєстр книжок, статей, видань на які б Ви мали охоту писати, а я Вам відпишу, що з ними зістається за Вами, а що вже розібрано, або що лишилось», — с одним лишь условием — «виконувати свої обіцянки прошу як найскорш», а «при рецензіях звертати увагу лише на те, що ближе до України належить, решта хіба а прогос» [23, с. 55— 56].

В ответ на просьбу М. Довнар-Запольского, М. Грушевский был готов посылать ему и сами «Записки», но вполне откровенно предупреждал о возможных трудностях цензурного характера: «Записки (на рахунок роботи) можна б Вам висилати в Москву, аби адрес — чи не можете умовитись з бібліотекарем архіва, що мы присилатимемо туди Записки і се буде для Вас, або чи неможна посилати їх в етногр[афічний] відділ Товариства люб[ителів] антроп[ології] ets., або чи не маєте якого професора, якому б можна посилати для Вас? Бо наші Записки на-пів дозволене видання, себто пускається науковим інституціям і ученій братії (і то з варіаціями

полегкости в поодиноких цензурних районах). Отже напишіть, пошлем зпочатку останню книжку, а як одержите — і інші книжки за сей рік» [23, с. 55]. В свою очередь, осенью 1895 г. М. Довнар-Запольский послал М. Грушевскому, И. Франко и в правление НТШ три экземпляра своих «Песен пинчуков» [23, с. 64].

В вышеупомянутой публикации Ю.А. Мыщика указывается, что М. Довнар-Запольский «не смог выполнить своего обещания Грушевскому поучаствовать в изданиях НТШ» [22, с. 265]. Здесь следует внести поправку. В 1896 г. «Записки» опубликовали четыре небольших рецензии М. Довнар-Запольского. Сам автор оценивал их качество не очень высоко: «Рецензийки и малы и легки: только бы содержание» [23, с. 65]. В поле зрения М. Довнар-Запольского попали «Труды девятого Археологического съезда в Вильне» (Т. 1. — М., 1895), «Сборник правоведения и общественных знаний. Труды Юридического общества, состоящего при Императорском Московском университете» (Т. 1—4. — М., 1893—1895), «Временник Эстляндской губернии. Труды Эстляндского статистического комитета» (Т. 9. — Кн. 1. — Ревель, 1894) и работа В.К. Стукалича «Белоруссия и Литва. Очерк из истории городов в Белоруссии» (Витебск, 1894) [6, с. 1—3, 25, 56—59].

Набор, как мы видим, довольно случайный, и лишь последнее издание отмечено в списке-рекомендации М. Грушевского. Однако рецензент уделил «брошюре» В. Стукалича лишь 11 строк, правда, сделав при этом принципиальное замечание о том, что ее автора интересует «экономическая жизнь белорусского города, а не национальная борьба» [6, с. 25]. Остальные рецензии также не вышли за рамки небольших обзоров. Так как «Записки НТШ» выходили исключительно на украинском языке, то их перевод сделан, вероятнее всего, силами редакции. Рецензии подписаны инициалами «М.Д.-З.». Такая форма подписи была предварительно согласована [23, с. 57, 66].

М. Довнар-Запольский весьма высоко оценивал львовское издание: «прекрасный орган, до какого мы еще не дожили» [23, с. 62¹]. Казалось бы, сотрудничество должно было развиваться и далее, но, похоже, что М. Довнар-Запольский не слишком аккуратно отнесся к своим обязательствам регулярного рецензента библиографического отдела «Записок». Переписка свидетельствует о невыполненных им

обещаниях, а иногда и о том, что приоритетными для него оставались российские издания. Кроме того, М. Довнар-Запольский оказался не готовым выполнить главное требование редакции: рецензировать только те издания, которые имеют непосредственное отношение к истории Украины. М. Грушевского не смогли убедить его рассуждения о том, что: «Относительно рецензий я держался до сих такого правила: рассмотрены мною некоторые книги прежде всего вообще имеют очень отдаленное отношение к югу, а иногда и никакого, но по заглавиям своим могут возбудить вопрос у южного читателя: есть ли в них, относящ[еся] к югу. Поэтому я, говорю только неск[олько] слов о важнейших ст[атьях], преимущ[ественно] исторических и перечисляю остальные. Кому не нужны эти ст[атьи], того мы избавим от поисков за книгой, кому интересны указ[ания] на более широкую литературу, тот ее найдет. Ведь если устранить мою точку зрения, то придется мне или совсем не брать книг, в кот[орых] нет связи с югом, или ограничиться передачею оглавления» [23, с. 67]. Такой подход находился в явном противоречии с главным направлением издания: «Вы пишете для у[країнсько]-руського видання і повинні виходити з того standpoint’у, а то Вы аргументуєте часом тим, що воно цікаво для російської історії» [23, с. 57— 58].

В переписке есть указания, что М. Довнар-Запольский посылал во Львов и другие рецензии, кое-какие исторические «мелочи» для раздела «Miscellanea» (лат. *Смесь*), вел переговоры о печатании ревизии Берестейского староства 1566 г., документов по истории берестейских и волыньских городов, некоторых инвентарей частных имений и описаний земель, материалов по шляхетскому землевладению в Киевщине и Брацлавщине, реестра мест Волыньских, ряда других исторических источников, в основном документов Литовской Метрики из фондов Московского архива Министерства юстиции [23, с. 57, 58, 61— 65]. Но далее взаимных обещаний дело не продвинулось. В этом прослеживается вина самого М. Довнар-Запольского, который параллельно с М. Грушевским вел переговоры о печатании данных материалов в других изданиях. Так, «Берестейское староство в XVI в.» увидело свет на страницах «Университетских известий» (1898. — № 2. — С. 1— 33), а заинтересовавший М. Грушевского реестр запорожских казаков — в «Киевской старине» [23, с. 57— 58, 67— 68].

5 (17) марта 1898 г. М. Грушевский прямо указал М. Довнар-Запольскому, что новые тома журнала и другие издания НТШ редакция готова высылать только в счет авторского гонорара: «Ваш рахунок з Товариством становить досить значний мінус, і се робить трудність до дальшої висилки Вам видань Товариства. Тож я радив би Вам, коли хочете діставати їх дальше, прислати з кількя рецензій або що (от здалаби ся рецензія на два тома «Описание рукописей Виленского музея», два тома Актів Леонтовича, Лаппо-Данилевського про суд, остатню статтю Леонтовича в Варшав[ских] унів[ерситетских] извест[иях] ets.), а без того трудно» [23, с. 58—59]. Отклик М. Довнар-Запольского на данное предложение неизвестен, но, судя по тому, что более его рецензий или других печатных работ на страницах «Записок» не появлялось, столь многообещающее сотрудничество не получило своего развития.

М. Грушевскому явно не удалась попытка «украинизировать» своего собрата по alma mater. Ведь в упомянутой выше рецензии на работу «Мотивы свадебных песен пинчуков» он подчеркнул: «Пинчуки залічують ся звичайно до північих галузій Українського народу, тим етнографічна студія д. Запольского непосредно належить до етнографії української» [5, с. 191].

Редактору «Записок НТШ» вторили его коллеги. «Заголовок книги доволі чудний, коли зважимо, що автор говорить про пинський говор так: «Єго малоруська основа не підлягає сумнівови», — отмечал В. Гнатюк, автор рецензии на довнарские «Песни пинчуков». И далее он недоуменно заключает: «Чому ж назва «білоруське Полісе?» [7, с. 42]. Затем рецензент дает пространный фонетический разбор опубликованных М. Довнар-Запольским материалов и уверенно относит данную работу к достижениям украинистики: «Поминувши усякі неадаклатности і похибки — які особливо при виводах фільольогічних заходять — становить збірник д. Довнар-Запольського цінний вклад в нашу наукову літературу; тому й належить бажати як найскоршого опублікованя дальших випусків, що, сподіємось, розяснять не одно ще невияснене доси питанне про той закуток українсько-руський» [7, с. 48]. Таким образом, категоричное мнение «Записок» выражено однозначно: Белорусское Полесье — это украинско-русский «закуток», а работа М. Довнар-Запольского — ценный вклад в «нашу» научную литературу.

В унисон рецензии мужа звучит и рецензия Марии Грушевской. Она обратила внимание на публикацию «В. Дунин-Марцинкевич и его поэма «Тарас на Парнасе», так как «літературний народний рух білоруськи, що почав ся в першій половині сего віку, цікавий нам і симпатичний по своїй аналогії з нашими літературними стремліннями» [8, с. 26]. Рецензентка солидарна с М. Довнар-Запольским в том, что «Тарас на Парнасе» — это попытка создать белорусскую Энеиду, то есть пойти по пути, проложенном классиком украинской литературы Котляревским.

Таким образом, М. Грушевский и редакция рассчитывали иметь в лице своего нового сотрудника соратника по украинской национальной идее, или, по крайней мере, внимательного рецензента и обозревателя литературы, касающейся украинских национальных и исторических проблем. Получить такого автора в особе М. Довнар-Запольского было крайне сложно, так как уже в университет св. Владимира пришел исследователь со сложившимися национально-белорусскими убеждениями, который опробовал себя не только в этнографических и историографических исследованиях Беларуси, но и успел приложить руку к публикации памятников национальной литературы, организации исследовательских и просветительных структур. В письме своему другу и соратнику Е. Ляцкому студент Довнар-Запольский делился жизненными планами: «моя душевная мечта — делать белорусский журнал; другая цель — народная книга на белорусском языке... нужно добиться цели: музей, публичная библиотека и ученое общество в Минске. Тогда я могу умереть спокойно» [4, с. 82]. После окончания университета он искал применения своим силам на родине — обращался в Виленский и Рижский учебные округа с просьбой о месте преподавателя в какой-либо из местных гимназий, но безрезультатно. Немаловажно отметить, что М. Довнар-Запольский представлял то поколение исследователей, с которого начиналась эмансипация национальной белорусской историографии. Элемент соперничества с историческими соседями в отношении к общему историко-культурному наследию был закономерен и неизбежен в этом процессе. Это обстоятельство может объяснять и дальнейшие сложности взаимоотношений М. Довнар-Запольского с украинским национальным движением, на что обращают внимание исследователи.

Немаловажное значение имели также личностные факторы, разница в исследовательском стиле и темпераменте. Эпистолярный диалог М. Грушевского и М. Довнар-Запольского, а также их научное наследие в целом, свидетельствуют о том, что столкнулись два разных типа ученых. Для первого были характерны строгий академизм, глубоко аналитический подход к исследованию, что вылилось в многотомные издания. Достоинствами М. Довнар-Запольского были широта тематики, острая реакция на новизну, недюжинные способности педагога и организатора науки. Вместе с тем и современники, и позднейшие исследователи неоднократно попрекали его в определенной поверхностности аналитических подходов, а также в том, что начатые им масштабные издания редко продвигались далее первого тома.

Формат «Записок НТШ», как и деятельность всего Товарищества, предполагали работу в «команде», а к таковой М. Довнар-Запольский, не в первый и не в последний раз в своей биографии, оказался не готов, ибо претензии на лидерство достаточно четко проявлялись в его научной и личной биографии. Поэтому сотрудничество с «Записками НТШ» оказалось кратковременным.

Зато рецензии на труды М. Довнар-Запольского с довольно регулярной частотой продолжали появляться на страницах ведущего украинского научного издания конца XIX — начала XX в. Всего за 20 лет, с 1894 по 1913 г., «Записки НТШ» 15 раз обращались к оценке его публикаций. Чаще это были небольшие обзоры-аннотации, что, впрочем, было характерно для библиографического раздела «Записок» в целом, но отдельные работы удостаивались и обстоятельных критических разборов.

Большинство — 6 рецензий — принадлежат тогдашнему редактору «Записок» М. Грушевскому. Кроме уже упомянутого отклика на «Мотивы свадебных песен Пинчуков», он дал рецензию на статью «Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (Договоры 1366 г.)» [9, с. 4— 5] и опубликовал развернутые оценки довнарских работ «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» [10, с. 10— 12], «Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI ст.» [11, с. 12— 13] и «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.» [12, с. 5— 6].

Магистерская диссертация М. Довнар-Запольского произвела на М. Грушевского двойное впечатление. С одной стороны — это «бесспорно ценный вклад» в литературу по истории ВКЛ, который затронул ряд ранее совсем не изученных проблем и опирается на «массу новых документов». С другой — работа напоминает труды М. Любавского: «широки рами, зачеркнені праці, маса сьвіжого матеріяла, але не раз без бажанага поглиблення студії, переважно глухі цитати на невиданий матеріял, де тяжко сконтролювати виводи автора й приходит ся гирко жалувати, що бадай ексцентитів з документів він не подає, тяжкій і непрозорий спосіб викладу, перевага систематичнага над історичним дослідом» [10, с. 18-19]. Исходя из этого, Грушевский сформулировал пожелания автору: заняться публикацией новых источников, использованных при работе над «Государственным хозяйством Великого княжества Литовского при Ягеллонах», и продолжить работу над вторым томом, где предполагается сделать обзор экономической эволюции и финансовой организации ВКЛ. Сам рецензент выразил готовность высказать собственные взгляды по ряду затронутых М. Довнар-Запольским проблем в 5-м томе своей истории Украины-Руси.

Докторская диссертация М. Довнар-Запольского явно разочаровала М. Грушевского. Она, по его мнению, «дає не так багато нового». По сути, перед нами пример «механического соединения» двух статей М.В. Довнар-Запольского: «Западно-русская сельская община в XVI веке» и «Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI ст.», причем соединения, «выкликанога більш сторонніми мотивама, ніж змістом» [12, с. 200—201].

В свое время на появление этих статей «Записки НТШ» откликнулись довольно оперативно — рецензиями, соответственно, И. Черкасского [10, с. 10—12] и самого Грушевского [15, с. 30—31]. Если И. Черкасский ограничился кратким пересказом содержания работы М. Довнар-Запольского, то Грушевский был более суров: автор «слідить факты економічної і адміністраційної політики в. кн. Литовського незалежно від тих впливів, які мали на правительство в.князівства і його репрезентатів практики Польської корони; тому ми дуже часто маємо перед собою явища без зрозуміння їх властивої генези» [15, с. 30].

В рецензии на довнаровские «Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.» М. Грушевский повторяет тот же тезис: «Головна хиба — ізольованість тих явищ, які студіює автор в його досліді, зостаєть ся і в сїм новім виданню». Категорически не согласился рецензент и с замечаниями М. Довнар-Запольского в свой адрес, высказанными на стр. 296 довнаровского «Заключения». По его оценке, автор сознательно игнорирует «неудобную» для судьбы собственных положений и выводов историографию: «Досить старанно збираючи иньшу літературу, він взагалі уважає, очевидно, ненаучним згадувати про українські праці, які порушують поставлені ним питання» [15, с. 201].

Несомненный интерес представляет сделанный М. Грушевским в 1905 г. сравнительный анализ взглядов, изложенных в работах В.О. Ключевского [20], Н.Н. Рожкова [24] и «Книге для чтения по русской истории», вышедшей под редакцией М. Довнар-Запольского [21]. Несмотря на «разный характер и разную цель» этих изданий М.С. Грушевский видит в них немало «точок стичности», что и позволяет включить в одно общее обозрение эти «нові російські курси староруської історії» [16, с. 4].

Работа В. Ключевского, в целом, «не відповідає тим надіям, які викликає імя найбільшого історика Росії». Главный упрек В. Ключевскому: «Українська народність лишаєть ся по за межами його «русской історії». Хотя далее рецензент эмоционально заключает: «Можа зрештою се й ліпше!» [16, с. 5].

Доцент Московського университета Н. Рожков — ученик В. Ключевского. Поэтому «в матеріалі, котрим Рожков оперує, в дуже богатых поглядах, в освітленню фактів бачимо дуже тісну залежність його від свого професора» [16, с. 6].

Но М. Грушевского в первую очередь интересует «украинский след» в рецензируемых исследованиях, и у Рожкова он его находит: «Що до схеми, то автор в своїй першій книжці (Город и деревня) також поминув українську історію, по схемі Ключевского; в другім періоді (XIII-XVI в.) вилучає він як осібні типи, північні республіки, Московщину і «западную и юго-западную Русь» — отже робить тут певну поправку до схеми Ключевского» [16, с. 6].

Книга, изданная под редакцией М. Довнар-Запольского, по мнению М. Грушевского, напоминает хрестоматию, изданную в Москве в 1898 г. под редакцией В.Н. Сторожева. Однако в книге под редакцией В.Н. Сторожева опубликованы, в основном, выдержки из трудов прежних авторитетных авторов. Книга же под редакцией М. Довнар-Запольского состоит из статей подготовленных специально к этому изданию. Грушевский отдает предпочтение первому подходу, однако в книге М. Довнар-Запольского видит и другое неоспоримое преимущество: «Тим часом як книга Сторожева наймала ся головно суспільно-політичним устроєм Київської колонізації, книга Д.-Запольского дає багато місця історії іноплеїнної колонізації, археології й історії культури» [16, с. 7].

По мнению рецензента, все три издания связывает общее влияние концепции В. Ключевского. Еще одна их общая черта — «се трактованне давньої Русі en bloc, без ріжниць в житю й відносинах поодиноких земель». При этом больше всего удивил рецензента М. Довнар-Запольский: «в книжці редагованій вихованцем «київської школи», автором «обласної» монографії такий крок назад трохи дивний» [16, с. 7].

Есть и еще одна общая примета всех рецензируемых зданий — «ігнорованне наукової літератури на українській мові» [16, с. 7]. Что особенно, по мнению М. Грушевского, непростительно «в хрестоматії зладженій київським вихованцем і професором, при участі численних київських учених, воно стає вже досить дивним, навіть пікантним, а то тим більше, що при таких рішучім замовчуванню сеї літератури по декуди можна в сіи звірці бачити сліди досить близької знайомости з українськими працями, досить уважного і пильного користування ними — хоч в показіках літератури їх і не згадано ніде» [16, с. 7— 8].

Дважды с рецензиями на труды М. Довнар-Запольского выступил Василь Доманицкий. В 1904 г. он рассмотрел работу «Исторический процесс русского народа в русской историографии» [14, с. 25— 26], в 1908 г. — обратил внимание на публикацию Баркулабовской летописи [15, с. 220].

Первая работа имела для М. Довнар-Запольского программное значение — ее основой стала вступительная лекция в киевском университете, которой он начал свой авторский курс российской истории. Рецензент подчеркнул, что схема, предложенная М. Довнар-

Запольским — «моралистично-націоналістический період XVIII в.», который закончился Н. Карамзиным, и пришедшие ему на смену две школы: правовая (С. Соловьев, К. Кавелин, Б. Чичерин) и славянофильская, не дает ничего нового или неординарного, однако «як популярний виклад для слухачів вона цікава» [16, с. 26].

В отклике на публикацию Баркулабовской летописи В. Доманицкий напоминает, что впервые она была опубликована украинским писателем и ученым П.А. Кулишем в его «Материалах по истории Западной Руси», а также указывает на ее значение как ценного источника по истории украинского казачества. Рецензент согласен с утверждением М. Довнар-Запольского, что авторство летописи принадлежит местному православному священнику Федору Филиповичу, которого поддерживали князья Соломерецкие [15, с. 220].

Вопрос об униях XIV-XVI ст., принципиально важный для исторических судеб украинского и белорусского народов, является не менее важным для формирования отечественной исторической мысли. Антин Крушельницкий, в рецензии на исторический очерк М. Довнар-Запольского, посвященный этой проблеме [3], по сути, солидаризируется с его взглядами. По мнению рецензента, «ся праца д. Запольского інтэресна тым, што ш[ановний] автор звертае увагу не так на факты, як на дух часу, які віяв тоді на Литві, підносить з натискам сю обставину, що февдальны лад пачав упадати на Литві на карісьць дрібнаї шляхті та міщанства. Сесея абставіна пре Литву да уніі із Польщею — дві державы, що починають вірівнювати ся під взглядом суспільного ладу, шукають сбліжэння из собою, одначы як рівны з рівными, шукають у себе взаімно помочі проти сильнійших ворогів» [10, с. 10—12].

Как известно, основным итогом археографической работы М.В. Довнар-Запольского над документами Литовской Метрики в Московском архиве Министерства юстиции стало издание «Актów Литовско-Русского государства (XIV-XVI ст.). На страницах «Записок НТШ» оно было отмечено обзорной рецензией Иосифа Чайкинского [12, с. 5—6].

Монографию М.В. Довнар-Запольского «История русского народного хозяйства» (Т. 1. — Киев, 1911) в 1913 г. весьма жесткой критике подверг М. Зализняк [18, с. 178—181]. По его мнению, она

может быть полезной для студентов университета и коммерческого института (здесь явно имеется ввиду возглавляемый М. Довнар-Запольским Киевский коммерческий институт), но ее значение «зводится ся майже ні на що, коли ми приложимо до неї вимоги, які ставять ся звичайно до наукових прац» и, поэтому, перед нами лишь ряд «стюдів» по теме. Оказывается, М.В. Довнар-Запольский так и не понял «яких принципів він буде тримати ся при уложеню своєї книги», а также допустил «по просту хаотичність викладу», что и привело в итоге к тому, «що автор не дав ні теоретичних узгальнень, ні конкретної й послідовно переведенної історії економічного розвидку» [18, с. 178 — 179, 181].

Хотя в свое время Довнар-Запольскому, как автору-рецензенту, М.С. Грушевский ставил в упрек «российскоцентризм», пройти мимо столь значительной публикации ученого «Записки НТШ» не смогли. Забавно, что, рецензируя его труд, в данном случае «Записки» отступались от собственных принципов и презентовали работу весьма далекую от украинских исторических проблем. В то же время, 25-летний рецензент едва ли сам внятно знал и понимал, что и как можно и нужно писать о русском народном хозяйстве, тем более в работе представляющей его общий обзор с древнейших времен. Упреки М. Зализняка в адрес М. Довнар-Запольского о том, что «работа вышла не такой, как можно было бы надеяться», и предложение автору адаптировать и перенести на почву российской исторической действительности методологию исследований по истории западноевропейской экономики [18, с. 180—181], выглядят, по меньшей мере, наивно. Но главного редактора «Записок НТШ» — М.С. Грушевского — такая оценка, вероятно, устроила.

Последний, без подписи, отклик на творчество М. Довнар-Запольского относится к 1913 г. и содержит короткую аннотацию его доклада «Историческая памятка о Чернигове», помещенного в «Трудах» 14-го археологического съезда (М., 1911. — С. 74). Приводим ее целиком: «Се нічим незамітний зміст реферату, в котрім автор вказує на велике зничіне Чернигова в домонгольській історії України» [19, с. 187].

Начиная со следующего тома «Записки НТШ» перестали помещать рецензии на работы М. Довнар-Запольского, в следующем, 1914 г., исчезает и упоминание о М. Грушевском как их редакторе.

Творчество двух патриархов исторической науки — белорусской и украинской — М. Довнар-Запольского и М. Грушевского, давно и вполне объяснимо занимает почетное место в историографии. Провинциалы, выпускники Киевского университета, ученики В.Б. Антоновича, практически одногодки, они во многом схожи не только по своим биографиям, но и по личному вкладу в научную и общественную жизнь своей эпохи. Оба отличались панорамным взглядом на ход исторических событий, общественным темпераментом, в определенной степени мессианизмом в понимании собственной научной и социальной роли. Оба попробовали себя в роли «будителей» своих родных, белорусского и украинского, народов. Их внимание часто привлекали близкие по теме исторические периоды и проблемы. На первый взгляд, перед нами два человека, обреченные быть единомышленниками. И, все же, как свидетельствуют страницы «Записок НТШ» — перед нами два антипода, так и не нашедшие общего языка.

О двух заочных «дуэлях» М. Довнар-Запольского и М. Грушевского в 1906 — 1907 и 1917 — 1918 гг., связанных с попытками создания кафедры украиноведения в Киевском университете, подробно рассказано В.И. Ульяновский [25]. Сотрудничество М.В. Довнар-Запольского с «Записками НТШ» и оценка его творчества в этом издании, позволяет добавить еще несколько важных штрихов, как к их научной биографии, так и к общей картине истории славяноведения и украинистики XIX - нач. XX в.

В небольшом уточнении нуждается и прекрасно изданный библиографический указатель «Записок НТШ» [1]. С его помощью нам удалось расшифровать персоналии всех рецензентов М. Довнар-Запольского. Теперь стало ясно и то, что рецензии, подписанные инициалами «М. Д.-З.» [1, с. 631], но не расшифрованные в этом указателе, принадлежат перу М. Довнар-Запольского.

Почти одновременная смерть — М. Довнар-Запольский умер 30 сентября, а М. Грушевский — 25 ноября 1934 г., поставила точку в непростых отношениях двух выдающихся ученых, их научном и жизненном пути. Пожалуй, последний раз вместе их фамилии вспоминались в общем контексте во время драматических выборов 1928-1929 гг. в состав Российской Академии Наук. Но и этот

заключительный аккорд их взаимоотношений прозвучал совершенно по-разному. М. Грушевский, поддержанный в том числе и руководством Украины, получил искомое звание, официальный же Минск категорически опротестовал саму возможность избрания М. Довнар-Запольского.

Литература

1. Бібліографія «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Т. I-CCXL. 1892—2000. / Укладач В. Майхер. — Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 2003.
2. Довнар-Запольский М.В. Жалование запорожцам и количество полков их до 1648 г.: (по Литовской Метрике) // Киевская старина. — 1896. — Т. 11. — С. 53-56.
3. Довнар-Запольский М.В. Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года. — М.: Труды Славянской комиссии при Императорском Московском Археологическом обществе, 1897.
4. Евгений Ляцкий: Материалы к биографии / Подготовка текстов и публикация С.И. Михальченко. — Брянск: Изд-во БГПУ, 2000.
5. Записки НТШ. — Т. 4. — 1894.
6. Записки НТШ. — Т. 10. — Кн. 2. — 1896.
7. Записки НТШ. — Т. 11. — Кн. 3. — 1896.
8. Записки НТШ. — Т. 14. — Кн. 6. — 1896.
9. Записки НТШ. — Т. 19. — Кн. 5. — 1896.
10. Записки НТШ. — Т. 29. — Кн. 3. — 1899.
11. Записки НТШ. — Т. 30. — Кн. 4. — 1899.
12. Записки НТШ. — Т. 61. — Кн. 3. — 1901.
13. Записки НТШ. — Т. 61. — Кн. 5. — 1904.
14. Записки НТШ. — Т. 62. — Кн. 6. — 1904.
15. Записки НТШ. — Т. 65. — Кн. 3. — 1905.
16. Записки НТШ. — Т. 67. — Кн. 5. — 1905.
17. Записки НТШ. — Т. 70. — Кн. 2. — 1906.
18. Записки НТШ. — Т. 113. — Кн. 1. — 1913.
19. Записки НТШ. — Т. 114. — Кн. 2. — 1913.

20. Ключевский В. Курс русской истории. — Ч. 1. — М.: Синодальная, 1904.

21. Книга для чтения по русской истории: Сост. при участии проф. и преподавателей. / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. — Т. 1. — М.: [б. и.], 1904.

22. Мицик Ю.А. Листи М.В. Довнар-Запольского до М.С. Грушевського // Даследчык гісторыі трох народаў: М.В. Доўнар-Запольскі (Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў). — Гомель — Рэчыца, 2000.

23. Перапіска М.В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893-1908 гг.). — Гомель: Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, 2005.

24. Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. — Ч. 1. Киевская Русь (с VI до конца XIII века). — СПб.: Редакция журнала «Мир Божий», 1903; Он же. Город и деревня в русской истории (краткий очерк экономической истории России). — СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1902.

25. Ульяновський В. Справа кафедри історії України в Університеті св. Володимира: Довнар-Запольський і Грушевський // Трєція Міжнародныя Доўнароўскія чытанні (Рэчыца, 14—15 верасня 2001 г.). — Мн.: Беларускі кнігазбор, 2002. — С. 27-62.

СПИСОК УЧАСНИКІВ ЧИТАНЬ

- Блашков Юрій Андрійович** — доцент кафедри історії Росії Білоруського державного університету, кандидат історичних наук;
- Бойко Володимир Миколайович** — директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій, кандидат історичних наук;
- Брігадіна Ольга Василівна** — доцент кафедри історії Росії Білоруського державного університету, кандидат історичних наук;
- Вдовенко Станіслав Михайлович** — перший секретар Посольства України в республіці Білорусь, доктор наук з державного управління;
- Жарко Сергій Борисович** — доцент кафедри історії Росії Білоруського державного університету, кандидат історичних наук;
- Казаків Леонід Юрійович** — аспірант кафедри історії Білорусії стародавнього часу та середніх віків Білоруського державного університету;
- Калюжна Галина Юхимівна** — Голова Мінського громадського об'єднання українців «Заповіт», заслужений працівник культури України;
- Кахнович Віктор Адамович** — аспірант кафедри історії Росії Білоруського державного університету;
- Киштимов Андрій Леонідович** — доцент кафедри політології та гуманітарних дисциплін ЧУО «Інститут парламентаризму та підприємництва», кандидат історичних наук;
- Кукса Олександр Миколайович** — аспірант Республіканського інституту вищої школи Республіки Білорусь;
- Лебедєва Валентина Михайлівна** — старший викладач Гомельського державного університету імені Ф.Скорини;
- Литвиновська Юлія Іванівна** — доцент кафедри гуманітарних дисциплін Білоруського державного університету інформатики та радіоелектроніки, кандидат історичних наук;
- Луговцова Світлана Леонідівна** — доцент кафедри історії Росії Білоруського державного університету, кандидат історичних наук;
- Меньковський В'ячеслав Іванович** — професор кафедри історії Росії Білоруського державного університету, доктор історичних наук;

Никоненко Дмитро Миколайович — професор Українсько-російського державного гуманітарного університету (м. Чернігів, Україна) доктор історичних наук;

Орфінська Лариса Вікторівна — докторант кафедри історії Росії та зарубіжних країн Республіканського гуманітарного інституту Санкт-Петербурзького державного університету, кандидат історичних наук;

Сакович Катерина Георгіївна — студентка 5-го курсу історичного факультету Білоруського державного університету;

Темушев Степан Миколайович — доцент кафедри історії Росії Білоруського державного університету, кандидат історичних наук;

Шабасова Марина Олександрівна — аспірантка кафедри історії Росії Білоруського державного університету;

Яновский Олег Антонович — завідувач кафедри історії Росії Білоруського державного університету кандидат історичних наук, професор.

Для нотаток

Для нотаток

Н34 Науково-історичні читання, присвячені 140-річчю з дня народження М.С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.) / Білоруський державний університет; За заг. ред. О.А. Яновського, В.М. Бойка. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. — 156 с.

ISBN 978-966-340-260-4

Матеріали науково-історичних читань присвячені вивченню наукової та громадської спадщини видатного українського політика, державника, науковця М.С. Грушевського, інтерпретації його поглядів на сучасні суспільно-політичні події, зв'язків з Білоруссю в контексті впливу на формування українсько-білоруських відносин.

Розраховано на істориків, політологів, дипломатів, а також студентів вищих навчальних закладів, хто вивчає проблеми політології, державотворення, міжнародних відносин.

УДК 94(477)«1819»(092+929)

ББК 63.3(4Укр)47+63.3(4Укр)6–8

Наукове видання

**НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ
ЧИТАННЯ**
присвячені 140-річчю з дня народження
М.С. ГРУШЕВСЬКОГО
22 грудня 2006 р.

За загальною редакцією О.А. Яновського, В.М. Бойка
Технічний редактор – О.А. Михеєнко
Комп'ютерний набір та верстка – М.В. Фесенко
Коректор – М.В. Фесенко

Підготовлено до друку
в Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій

1400, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 77-43-12. Факс (0462) 676-052
Електронна пошта: centre@ukrpost.ua
Інтернет: [http:// www.center.uct.ua](http://www.center.uct.ua)

Підписано до друку 18.12.2007 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Обл.-вид. арк. 9,06. Ум. др. арк. 7,03.
Тираж 400. Зам. № 2618.

Видання та друк із оригінал-макетів замовника
у ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 1115, від 12.11.2002 р.
16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а,
факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,
e-mail: aspekt@uacity.com